tarih® çevresi

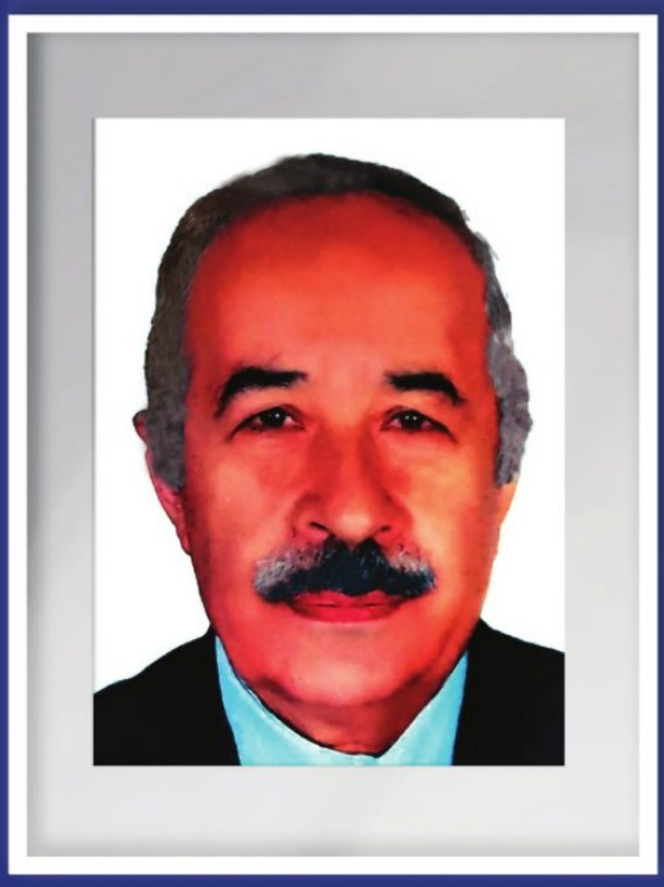
İki Aylık Tarih ve Kültür Dergisi

Doç. Dr. Selami SÖNMEZ
ARMAĞAN
ÖZEL SAYISI

NİSAN-2023

www.tarihcevresi.net

ISSN: 1303-3876

ORTAÇAĞ TÜRK VE İSLAM DÜNYASINDA KERVANSARAYLARIN (HANLAR-RİBATLAR) FONKSİYONLARI

MANASTIRLARIN SOSYOKÜLTÜREL YAPI VE FONKSİYONLARI

BÜYÜK SELÇUKLU İMPARATORLUĞU, VEZİR NİZAMÜ'L-MÜLK ve MEDRESELER İLİŞKİSİ

GAZİ MUSTAFA KEMAL ATATÜRK'ÜN EĞİTİM FELSEFESİ, AMACI ve POLİTİKASI

tarih çevresi

Aylık Tarih ve Kültür Dergisi

Doç. Dr.
Selami SÖNMEZ
ARMAĞAN ÖZEL SAYISI

NİSAN - 2023

Sahibi
MT PROMOSYON MATBAA

Yazı İşleri Müdürü
Ogün Nuri TAŞ

Yayın Yönetmeni
Nesim ŞEKER

Yayın Kurulu
Doç. Dr. Nesim ŞEKER, Doç. Dr. Nurten KILIÇ,
Doç. Dr. Birsen BULMUŞ, Doç. Dr. Umut ÖZGÜR.

İrtibat
Tel: (0312) 256 74 92 - 0505 677 22 35
tarihdergisi@gmail.com

Bu dergi Hacettepe, Boğaziçi, Bilkent, ODTÜ Üniversitelerinde bulunan Doktorlar, Doçentler ve Master Öğrencileri tarafından iki ayda bir yayımlanır.
Dergiye gönderilen yazılar basılmaz ise istenmesi halinde iade edilir.
Dergide yayınlanan yazıların içeriğinden yazı sahipleri sorumludur.

İÇİNDEKİLER

ÖZGEÇMİŞ
Doç. Dr. Selami SONMEZ.....*6*

ORTAÇAĞ TÜRK VE İSLAM DÜNYASINDA KERVAN SARAYLARIN (HANLAR-RİBATLAR) FONKSİYONLARI.....*7*

MANASTIRLARIN SOSYOKÜLTÜREL YAPI VE FONKSİYONLARI.....*28*

BÜYÜK SELÇUKLU İMPARATORLUĞU, VEZİR NİZAMÜ'L-MÜLK ve MEDRESELER İLİŞKİSİ.....*44*

GAZİ MUSTAFA KEMAL ATATÜRK'ÜN EĞİTİM FELSEFESİ, AMACI ve POLİTİKASI.....*64*

ÖZGEÇMİŞ

Doç. Dr. Selami SONMEZ*

06/04/1955 Tarihinde Bursa'nın Keles Kasabas'nın Avdan köyunde dogdu. Aynı köyde ilkokulu , Bursa merkezde Ortaokulu ve Liseyi bitirdi. 1976-1980 yılları arasında Erzurum Atatiirk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Felsefe Bölümü'nde yüksek tahsilini tamamladı. Malatya İnönü Üniversitesi'nde master, Erzurum Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde Eğitim Tarihi alanında doktora programlarını bitirdi . 1985 yilmdan itibaren Erzurum Atatürk Üniversitesi Kazim Karabekir Egitim Fakültesi Eğitim Bilimleri Bolümünde Eğitim Programları ve Öğretimi Anabilim dalında Ogretim Üyeligi görevini sürdürdü. 24.09.2021 tarihinde Kars Kafkas Üniversitesi, Dede Korkut Eğitim Fakültesi Eğitim Bilimleri Bölümü'ne geçti. Halen bu görevini sürdürmektedir.

* Atatürk Üniversitesi K.K.Eğitim Fakültesi Eğitim Bilimleri Öğretim Üyesi.

"ORTAÇAĞ TÜRK VE İSLAM DÜNYASINDA KERVANSARAYLARIN (HANLAR-RİBATLAR)" FONKSİYONLARI

Doç. Dr. Selami SONMEZ

ÖZET

Kervansarayların fonksiyonları arasında; askeri, iktisadi, güvenlik, sosyal dayanışma, din eğitimi, misafirhane, istihbarat, mimari, şehirleşme…. sayılabilir. Yukarıdaki fonksiyonlarıyla Türklerin Selçuklu ve Osmanlı dönemlerinde Anadolu ve Maveraünnehir coğrafyasında bir "kervansaraylar medeniyeti" kurdukları söylenebilir.

Günümüz dünyasında işlevleri kervansarayların fonksiyonlarıyla örtüşen herhangi bir kurum yoktur.

ABSTRACT

Kervansaray served for he following purposes: military, economical, security, intelligence, architectural, urbanization, social cooperation, religious education, and guesthouse. It can be said that Turks created a " kervansaray civilization" in the region starting from Anatolia to Maveraünnehir in the Seljuks and Otoman periods.

In today's world, there are no institutions whose functions match with the functions of kervansaray.

GİRİŞ

Batı'da varlıkların izahından, davranışların izahına kadar birçok durumu izahta kullanılan yaygın düşüncelerden biride "fonksiyonalizm"dir. Bir cümleyle Fonksiyonalzm; varlığın varlık sebebi fonksiyonudur. Bütün varolanlar bir fonksiyonu icra etmek üzere varlığa getirilirler. Fonksiyonları varoldukça mevcudiyetlerini sürdürürler. Fonksiyonu bitmiş varlıklar tarih sahnesini terk ederler… şeklinde özetlenebilir. Kervansaraylar da tarihe mal olmuş köklü müesseseler olarak bu varlık kapsamındadırlar. Onlarda yukarıda bahsedilen fonksiyonalizm teorisine tabidirler. Yani bir fonksiyonu icra etmek üzere kurulmuşlar, fonksiyonlarının devamına paralel olarak varlıklarını sürdürmüşlerdir. Nihayet Varlık- Fonksiyon ilişkisinin kaçınılmaz sonucu olarak artık mevcudiyetlerini yitirmişlerdir. Onların fonksiyonlarını başka kurumlar üstlenmiş durumdadırlar. Yaklaşık on asır insanlık hizmetinde bulunabilmesinden, ne hayati bir fonksiyon gerçekleştirmiş olduğu hakkında bir kanaate ulaştığımız kervansaraylara Türk-İslam dünyası minnet borçludur.

I. KERVANSARAYLARIN FONSİYONLARI

I.I. Askeri Fonksiyonları

Temelde; "Ribatın kuruluşu, cihad farizasına, İslam ülkesinin silah ile korunması ve genişletilmesine dayanır. Bizans ülkesinde de, Prokopius'ta da bahsedilen, Kartaca'da denize yakın bir yerde ki Mandra-Kion gibi, müstahkem manastırlar vardır; fakat bu manastırlardaki keşişlerin herhangi bir askeri rol oynadıkları şüphelidir. Buna karşılık ribatın devamlı veya geçici sakinleri (din) mücahidleridir. Ribatlar her şeyden önce İslam ülkesi hudutlarının tehlikeli noktalındaki müstahkem mevkiler, orduların toplanma yerleridir"[1].

Onların fonksiyonları arasında en hakim olanı fetih amaçlı askeri işlevi olmak gerekir.
Türk İslam Coğrafyasında, Ribatlar umumiyetle hudutlarda stratejik ehemmiyeti olan başlıca yerlerde kurulmuş müstahkem mevkilerdir ki, bilhassa ilk zamanlarda, cihad için gelen gönüllüler burada toplanırlar; düşman hücumu karşısında, müdafaasız yerlerde yaşayan civar halkı buralara gelip barınırlar.

"Tıpkı Bizans hudutlarındaki küçük müstahkem mevkiler gibi, İslam Ribatları da bir müdafaa duvarı ile çevrilmiş, binaları, ambarları, ahırları ve bir tarassud ve işaret kulesini ihtiva eden ve içinde bir mescid ile bir hamam da bulunan bir birlikdir; mevkilerinin ehemmiyetine göre bunlar muhtelif büyüklük de olurlar; ve hudutlar üzerinde bir müdafaa silsilesi halinde devam ederler. İlk zamanlarda Ribatların daimi muhafız kuvvetleri gönüllülerden ibaretti; sonraları İslam devletlerinin teşkilatı büyüyüp kuvvetlendikten sonra, buralara muntazam askeri kıtalar yerleştirilmeğe başlanmış ve harp zamanlarında ayrıca gönüllüler de eskisi gibi buralarda toplanmağa devam etmişlerdir.

Stratejik mevkilerinin ehemmiyeti dolayısı ile bazı Ribatların, devlet teşkilatının kuvvetlendiği sonraki zamanlarda adeta büyükçe bir şehir haline geldiği görülüyorsa da, ilk asırlardaki Ribatların daha ziyade küçük mikyasda bir müstahkem mevki olduğu söylenebilir: Yalnız Maveraünnehr'de

10.000 ribat bulunduğu hakkında İbn Hallikan'ın ifadesini ve eski coğrafyacıların Ribatların çokluğu hakkındaki kayıtlarını ancak bu suretle izah edebiliriz".[2]

Olaya bir miktar sosyal psikolojik açıdan yaklaşırsak, "İslam'ın ilk asırlarında, bilhassa daimi bir cihad sahası olan yerlerde ne gibi psikolojik hususiyetlerin hakim olduğu kolayca tahmin olunabilir. Bundan dolayı, servet sahiplerinin bu gibi küçük Ribatlar yaptıklarını yahut mevcut Ribatların müdafaa kudretini artıracak hayırlı tesislerde bulunduklarını, bir çok dindarların cihad farzını yerine getirmek için hudutlara koşarak Ribatlarda muvakkat veya daimi surette yerleştiklerini görüyoruz. Ribatlarda yaşadıkları için "murâbıt" adını alan bu gaziler, umumiyetle gönüllülerden ibaretti; birçokları, muayyen bir zaman bu cihad vazifesini gördükten sonra, ana yurdlarına dönüyorlardı. Düşman hücumu karşısında ateş kuleleri ile uzaklara haber verildiği gibi, civardaki ahaliye de davullarla tehlike işareti veriliyor ve herkes Ribatda toplanarak müdafaa tanzim olunuyordu. Daha sonraları Ribatlarda en geç XVI. asırdan başlayarak devletten tahsisat alan daimi muhafız kuvveti bulunduğu ve gönüllülerin bunlara yardımcı kuvvet olarak iltihak ettiği malumdur".[3]

Murabıtın, birçokları, muayyen bir zaman bu cihad vazifesini gördükten sonra, ana yurtlarına dönüyor ve böylece senede birkaç defa mürettebat değişiyordu.

Düşman hücumu karşısında, mürettebat civarındaki eli silah tutan erkekler ile takviye ediliyor ve bunlar davul çalınarak toplanılıyordu.

Garb İslam dünyasında son cihad sahası olan Endülüs'de, hudud boylarında Ribatlar tesis edilmiş olduğu tahmin edilebilir.

Kervansaray ananesinin yakın şarkta inkişafı Selçukluların ve ondan doğan Türk Devletlerinin eseridir. Fakat bu hususstaki faaliyetlerin en çok inkişaf ettiği saha Selçuk Türkiye'sidir.

"Karatay Kervansarayı Selçuk ordularının doğu ve batı hareketlerinde konakladığı bir yer olduğu gibi Memluklar Sultanı Baybars'da Anadolu'ya gelirkin ordusu ile burada misafir olmuştur.
Moğol kumandanı Baycu'nun Eyyuphisar civarında bulunan Kılıçarslan ribatın'da (yanında) kışladığı Kongurtay'ın aynı havalideki Pervane Ribatı etrafında karargâh kurduğu hakkındaki kayıtlar kervansarayların ordunun emniyeti ve ihtiyaçlarını sağlaması bakımından gördükleri hizmetle ilgilidir. Kervansarayların müdafaa vaziyetleri hakkında verdiğimiz malumat askeri ehemmiyetleri ve bu maksat uğrunda kullanılmış olacaklarını meydana kor.

Hususiyle hudutlara yakın olan kervansarayların muharebe zamanlarında, eski hudut ribatları vazifesini gördüğü muhakkaktır".[4]

I-II. İktisadi Fonksiyonları

Türk-İslam dünyası kervansarayları askeri bakımından haiz oldukları ehemmiyetin dışında,

çok önemli bir ticari işleve de sahiptirler. O da; zengin ticari emtia nakleden kervanlara hudut civarlarında düşman çapullarından göçebe ve eşkıya baskınlarından koruyacak emniyetli konak yerleri sağlamaktır. Bundan dolayıdır ki, bu kervansaraylar müstahkem surlarla çevrilmiş ve bu surlar üzerinde kule ve burçlar inşa edilmiş, kapıları demirden yapılmış ve bu suretle her türlü tehlikelere karşı koyabilecek bir müdafaa tertibatıyla teçhiz edilmişlerdir. "Selçuk Türkiye'sinde cereyan ettiğini müşahede ettiğimiz büyük ticari faaliyetlerin birinci saiki bu umumi şartların Türkiye lehinde gelişmesi ise ikincisi, hiç şüphesiz, Selçuk devletinin güttüğünü gördüğümüz çok dikkate şayan iktisadi ve ticari siyasetidir. Filhakika II.Kılıçarslan, I.Gıyaseddin Keyhusrev, I. İzzeddin Keykavus ve I.Alâaddin Keykubad gibi bu devrin büyük ve geniş görüşlü sultanlarının, bu umumi şartların ehemmiyetini tamamıyla kavrayarak, İktisadi ve ticari faaliyetleri artırmak için çeşitli vasıtalara, bir çok koruyucu ve teşvik edici tedbirlere başvurduklarını görüyoruz. Onlar fetihlerini, ticaret yollarını emniyet altında bulundurmak, iktisadi gayeleri ilk plâna almak suretiyle yapmış ve ona göre ayarlamışlardır.

Nitekim; Türk İslam Dünyasında filhakika kervansarayların vücut bulması ile ticari faaliyetler arasında sıkı bir müvazilik göze çarpar.

II.Kılıçarslan zamanında siyasi gelişme ile birlikte ticari faaliyetler süratle inkişafa başlarken bununla ahenkli olarak kervansarayların da inşa edildiği görülmektedir.

Sultanlara ait ilk kervansaray, II.Kılıçarslan tarafından Aksaray civarında yapılmıştır. Bu hadise bu sultanın Aksaray şehrini kurarak burada büyük binalar, saraylar, medreseler inşa ettirmesi, oraya Azerbaycan vesair yerlerden Müslüman halkı, gaziler, âlimler, tüccarlar getirterek yerleştirmesiyle alakalıdır".[5] Bundan sonra ayni sebepler dolayısıyla kervansaray inşası süratle ilerler ve XIII. Asrın ikinci yarısına kadar devam eder.

II. Gıyaseddin Keyhusrev zamanında hükümdarın zayıf bir şahsiyet olmasına rağmen ticari zaruretler ve iktisadi gelişmeler dolayısıyla, babası Keykubad zamanındaki gibi kervansaray yapma geleneği bütün hızıyla devam etmiştir.

Anadolu'da bu büyük kervanrasayların hepsinin XIII üncü asıra ait olması bu devrin iktisadi ve ticari vaziyetinin ne kadar ehemmiyet arzettiğini göstermeğe kafidir.[6] Bir kervansaray, gerçekleştirilen ticari faaliyetin mahiyetini anlamak için kervansarayın bir gününü tasvir etmekte fayda vardır.
Sokulu Mehmed Paşa'nın Lüleburgaz'daki kervansarayı hakkında Evliya Çelebi'nin verdiği malumat bu müesseselerde câri olan usul ve adetleri göstermek bakımından dikkate değer: "Bir bab-ı-azim içre kal'a misal karşu karşuya 150 ocak han-i kebirdir. Haremli, develekli, ahırlı olup sadece ahuru üç binden ziyade hayvan alırKapuda daima didebbanları nigehbanlık ederler. Bu del'aşa kapuda mihter-hane çalınup kapu sedd olunur. Didebanlar vakıftan kandiller yakup dibinde yatarlar. Eğer nisfülleylede taşradan misafir gelirse kapuyu açup içeri alırlar. Mâhazer taâm gelirler. Amma cihan yıkılsa içeriden taşra bir âdem bırakmazlar, şart-ı vâkıf böyledir. Ta cümle misafirin kalkıkta yine mihterhâne döğülüp herkes malından haberdar olur.

Hancılar, dellâllar gibi: "Ey ümmet-i Muhammed! malınız, canınız, atınız, donunuz tamam mıdır?" diye rica edüp nidâ ederler. Misafirin cümlesi "Tamamdır, Hak sahib-i hayrata rahmet eyleye" dediklerinde bevvaplar vakt-i şâfii iki dervâzeleri güşade idüp yine kapu dibinde, "gafil gitmen, bisât gaip etmen, herkesi refik etmen, yürün Allah âsân getire" deyü dua ve nasihat

ederler. Herkes bin canibe revan olur. Bu hanın garbinde vüzera ve vükelâ, âyan ve kibar için haremli, divan hâneli, yüz elli hücreli, hamamlı, kilerli, matbahlı bir saray-ı azim vardır ki medhinde lisan kasırdır.[7]

"Kervanlar, tehlike olmayan zamanlarda içeri girmezlerdi, Avlu ve odalar bu kadar insanı, arabayı ve eşyayı almazdı. Tam tertibatlı olanlar ancak yüz atlı alabilirdi. Kervan gelince, zengin veya fakir, herkes kendi odasını seçerdi. Çünkü bu binalarda insanların mertebe ve kalite farkı asla göz önüne alınmazdı. Bazen nezaketten veya menfaat düşüncesiyle küçük bir satıcı büyük bir tüccara yerini bırakırdı. Fakat kim olursa olsun bir defa yerleşti mi odasından kimse onu çıkaramazdı. Geceleyin kervansaray kapıcısı cümle kapısını kapatırdı. her şeyden mesul oydu. Kervansarayın etrafında daima bekçiler bulunurdu".[8]

Osman Turan, Sultan Süleyman namına yazılan kanunnameye istinaden; "Kervansaraycılar emin ve mutemed kimseler olup her sabah kervansaray halkına icazet vermeden kervansarayda konan halkdan istifsar edüp kimsenin rızkı nehb olmadığı malûm ve muhakkak alduktan sonra kârbânsaray kapusun açıvere ve Kârbansaraycı bu manâyı eyidüp düstur vermiş olup sonra kârbânsaray halkından kimesne rızkın ve esbabın uğurlandı dise mesmü olmaya. Ve eğer kârbânsaraycı ol manayı eyitmeden halka düstur vermiş olup ol gice kârbânsarayda konan halkın nesnesi uğrulanmış olup ki muhakkak ola, kârbânsaraycıdan çun gadr oldu uğrulanan esbabın kıymetini kârbânsaraycıya tazmin ettüreler".[9]

Yukarıdaki satırlardan okuyucunun çıkarması gereken mesajlar şunlar olabilir.

1- Kervansaraylar ülke ticaretinin güvenli nakli ve seyri için şehirlerde ve şehirlerarası önemli geçit noktalarında kurulmuş konaklama, sergileme ve alışveriş merkezleridir.
2- Kapıları günün her saatinde kontrol altındadır.
3- Dışarıdan gelenlere açılır.
4- Gelenler münhal odalara yerleştirilir.
5- Misafirlerin hayvanları ve malları teslim alınır.
6- İnsanlar ve binek hayvanları doyurulur.
7- Sabah olunca görevli; herkesin malına, canına namusuna vb. gibi zarar gelip geldiğini sorup geleneksel sayım yapıldıktan sonra kervanın kervansarayı terk etmesine izin verilir.
8- Eğer zarar uğramış, malı kaybolmuş, çalınmış tüccar olursa kervansaray idaresince zararı tazmin edilir.

I.III. Güvenlik Merkezi Fonksiyonu

Kervansarayların dikkatlice bakıldıklarında hem toplam hem de devlet nazarında bir can, mal ve namus güvenlik merkezleri olarak da görüldükleri müşahede edilir.

"Kervansarayların sağladığı emniyeti, haiz oldukları müdafaa kudretini önlemek ve ticari faaliyetlerdeki rollerini meydana koyabilmek için Kerimeddin Aksarayi'nin zikrettiği bir vaka bu bakımdan bizim için çok ehemmiyetlidir: Konya-Aksaray yolu üzerinde (Aksaray'a bir menzil mesafede) bulanan Alâaddin Keykubad hanı, Karamanlılar ile Memreş adlı bir Türk beyi arasında vuku bulan bir muharebede tahribe uğramış ve iki burcu yıkılmıştı.

Bu yıkıklık dolayısıyla Konya-Aksaray yolu, emniyetsiz bir hale geldiğinden, birkaç yıl işlemez oldu. Bu sırada (XIV üncü asrın başları) müelif Kerimeddin, Gazan Han'ın yarlığı ile Selçuk ülkesi vakıflarına nâzır olunca, yıkılan bu iki burcu yaptırdı ve bu sayede yol eski revnakını kazanarak işlemeye başladı. Fakat bu defa, Anadolu'da zulmüyle meşhur olan Moğol kumandanı İrincin kendisine karşı ayaklanan İlyas adlı bir Türk beyi ile mücadeleye girişti. İlyas, İrincin'e karşı dayanamadığı için bu kervansaraya sığındı.Moğol kumandanı, İlyas'ı teslim almak maksadıyla iki ay kadar kervansarayı muhasıra etti; 20,000 kişilik okçu kuvvetler yanında zamanın taş atan arrâde, ateş saçan neffâte ve mancıklar gibi bütün muhasara silahları ile gece gündüz uğraştı ise de kervansarayı düşürmeye ve İlyas'ı elde etmeye bir türlü muvaffak olamadı.

Bu malumat, bize kervansarayların yolların emniyeti bakımından oynadıkları rolü göstermeye kâfidir Esasen bu günkü vaziyetleri de bu keyfiyeti tamamıyla teyit edecek mahiyettedir.

Bu münasebetle yolların korkulu ve geçit yerleri Osmanlılarda olduğu gibi Selçuklularda da devlet tarafından muhafız askerlere veya vergi muafiyeti karşılığı civardaki köylü halka tevdi edildiği veya bu türlü yerlerde, yolların emniyetine göre kervansaray veya zaviyeler inşa edildiği görülmektedir. Artuk Oğulları zamanında (560 hicri) Ahlat'dan Bidlis'e doğru yapılan büyük yolun üzerinde köprüler, köprülerin başlarında fonduk (han) lar yapıldı ki, Bidlis altındaki fonduk üç yüz yolcuyu, hayvanlarını ve bu nispette emteayı alacak bir durumda idi." [10] Eflâki'nin bir fıkrası yolların emniyeti için kervansarayların ne kadar ehemmiyetli ve zaruri telakki edildiğini meydana koymak için burada zikre layıktır: "Bir gün Sivaslı Fahreddin Sivas'tan gelmiş, Muineddin Pervâne ve başka emirlerle birlikte Mevlâna'yı ziyarete gitmiş: Mevlâna ona gelişinin hangi konaktan olduğunu sorunca Fahreddin: <Emir Pervâne hanından> geldiğini söylemiş. Mevlâna ona bu yol üzerinde Pervâne'nin hanı olup olmadığını sorunca o: "Evet vardır, onun zamanında emniyet ve asayiş o derecededir ki kervan hangi sahraya konarsa konsun orada korkusuz konaklayabilir" demiştir.[11] Sivil halk için geçerli olan bu şartlar ordular içinde aynen geçerlidir. "Hakikaten orduların çok defa bu ribâtlar civarında konakladıklarını ve harblerin bu civarlarda olduğunu görmekteyiz".[12] Selçuklu medeniyeti için söylediklerimiz Osmanlı için de söylenebilir. Müdafaa tertibatları dolayısıyla korkulu geçit yerlerinde kervansaray inşa ediliyordu. Osmanlı İmparatorluğu da bu yoldaki faaliyetlere geniş bir nisbette devam etmiştir.

I.IV. Sosyal Kontrol ve Dayanışma Fonksiyonu.

Kervansaraylar sadece askeri ve ticari fonksiyona sahip kurumlar değillerdir. Onların çok güçlü bir sosyal dayanışma, yardımlaşma ve toplumsal bütünleşme (entegrasyon) fonksiyonları vardır. Nitekim "Büyük yollar üzerinde yapılan ve umumiyetle yapıcıları Selçuk sultanları ve devlet adamları olan bu muazzam kervansaraylar hep vakıf idiler ve maddi büyüklükleri ve teşkilatları nisbetinde de zengin vakıflara maliktiler. Bu suretle bu kervansaraylara inen tüccar ve sair her türlü yolcu, zengin olsun fakir olsun, orada her türlü ihtiyacını meccanen görebilirdi. Vakıa tarihi kaynakların azlığı ve henüz çoğuna ait vakfiyelerin elimize geçmemesi dolayısıyla hepsinin vakıf olduğunu bugün için vesikalandırmak mümkün değilse de mevcut kayıtlar ve devrin hususiyeti bu teşmilin tamamıyla hakikate uygun olacağını göstermektedir.

Kervansarayların hedef aldığı diğer gaye de, yolcuların kondukları veya geceledikleri yerlerde, her türlü ihtiyaçlarını temin etmek idi. Gerçekten bu maksatla kervansaraylarda vücuda getirilen tesisler dikkate şayandır. İçlerinde yatakhaneleri, aşhaneleri, erzak anbarları, ticari eşyayı koyacak depoları, yolcuların hayvanlarını koyacak ahırları, samanlıkları, yolcuların namaz kılmaları için mescitleri, misafirlerin yıkanması için hamamları, şadırvanları, hastaneleri ve hatta kayıtlardan çıkarabildiğimize göre, eczaneleri, yolcuların ayakkabılarını tamir ve fakir yolculara yenisini yapmak için ayakkabıcıları, hayvanları nallamak için nalbantlara varıncaya kadar her ihtiyacı karşılayacak teşkilat ve tesisleri ve bütün bunları, bunlara dar gelir ve masrafları idare edecek divân (büro) ve memurları vardı". [13] Bu durum da göstermektedir ki; kervansaraylar son derece köklü bir hizmet geleneği olan kurumlardır. Kervansaraylara bir diğer açıdan yaklaşan Fuad Köprülü'ye göre aslında;

"Büyük yollar üzerinde, bozkır veya dağ mıntıkalarındaki tehlikeli yerlerde yolcuları ve kervanları barındıran ve koruyan ribatlar ise, sonradan "kervansaray, han, menzil" gibi isimlerle adlanan hayır ve emniyet müesseselerinden başka bir şey değildi. İran ve Maverâünnehir sâhalarında kurulan oldukça sağlam teşkilâtlı yerli devletler, muntazam ordulara müstahkem mevkilerde daimi muhafaza kıt'alarına sahib olmakla beraber, zaman zaman herhangi bir ihtiyaç karşısında, ribatlarda, hânakâhlarda toplanan bu gönüllü mücahidlerin yani, gazilerin yardımına müracaata mecbur kalıyorlardı. Maamamfih sonraları, meselâ Semerkand gibi artık hududlardan uzaklaşmış büyük merkezlerde, bu unvan altında yalnız idealist dervişler yahud İslâm ilimlerini öğrenmekle meşgul talebe değil, her çeşit serseri ve karıştırıcı unsurlar da mevcud idi ki, çok def'a dahili karışıklıklara bile sebep oluyorlardı".[14] Tabiî genel teamül böyle değildi. Kervansaraylarda sağduyulu, hak yolunun yolcusu görünümündeki "süfilere, yatıp-kalkacak yerden başka, her gün yiyecek, içecek veriliyor, ayrıca elbise ve para temin ediliyordu; ekseriya hankahın bir de hamamı bulunurdu. Hankahın, zikr'e ve namaz kılmağa mahsus yeri var idi. Bu itibarla, bir dereceye kadar da, bir çeşit cami sayılırdı". [15] Sâmâni hükümdarı Ahmed B.İsmail devrinde (IX. yy). "Ordu efradına maaşlarını dağıtan teşkilatın âmiri, bulunan Arız Abu'l Hasan Ali ordudaki eski ve tecrübeli bir askere her nedense kızarak; "artık ihtiyarladığını, bundan sonra işe yaramayacağını, binaenaleyh bir Ribata çekilip oturması lazım geldiğini" söylüyor. Demek oluyor ki o devirde Ribatlarda yalnız genç mücahidler değil, artık harblere iştir3ak edemiyecek ihtiyar gaziler de vardı; ve bunlar buralara çekilerek şüphesiz, ibadet ve tâatle iştigal ediyorlardı".[16] Şark İslam dünyası Suriye, Filistin, Mısır ve Hicâz coğrafyasında ise; "Gerek tarihi kaynaklardan gerek kitâbelerden anlaşıldığına göre, ribat kelimesi bu sâhalarda ekseriyetle yolcuları, kimsesizleri ve bilhassa hacıları barındıracak bir misafirhane, dervişlere mahsus tekke mânalarında kullanılmakta ve sarih olarak hiçbir askeri mâhiyet göstermemektedir".[17] Hatta neredeyse tümüyle bir sosyal dayanışma kurumu olarak faaliyet göstermektedir. Zira enteresandır; Sahavi dul kadınlara mahsus bir ribattan bahsetmektedir.[18] Büyük ihtimalle bu dul kadınlar burada diğer dervişler gibi zikir ile meşgul oluyorlardı. Umumiyetle İslâm memleketlerinde ve bilhassa Mısır'da ve Mağrib'de kadınlara mahsus tekkeler bulunduğu düşünülürse, ribat ıstılahının burada da bir nevi tekke manasını ifade ettiği anlaşılır.

Hatta bugün içinde anlamlı bir insan anlayışını sergilemesi bakımından ilginç olmalıdır. Kaynaklar kervansarayda fakir bir hastanın ölmesi halinde tekfin masraflarının vakıf gelirinden karşılanacağını beyan edilmektedir.[19] Buradan da anlaşıyor ki; kervansaraylar ve benzeri kurumlar sayesinde Türk-İslâm toplumunun fakir-zengin, erkek kadın bütün fertlerinin barınma, beslenme hatta tekfin masrafları dahil bütün medeni gider ve ihtiyaçları günümüz tabiriyle sigorta altına alınmış bulunmaktadır.

I.V. Dinî Fonksiyonu

Ribat ya da kervansarayları asla günümüz otellerine benzeterek birer ticari veya tümüyle dünyevi konaklama merkezi olarak görmemek gerekir. İslam toplumu bu kurumlara bir yönüyle dinî misyon sahibi müesseseler olarak bakmıştır. Kervansarayların din ile iki irtibat noktası vardır.

1. Müslümanlar cihad orijinine sahip bu kurumları inşa ettirmek, vakıflar bağışlamak, yardımlar yapmak suretiyle hayır (Salih amel) işleyerek Allah (cc)'in rızasını kazanmak istediler.
2. Kervansaraylarda dini etkinlikler yolu ile insanlara dinin öğretimi, yaşatılması, ibadet şekilleri, zikirler, dualar ile onun şeyhler, dervişler vasıtasıyla geniş kitlelere ulaştırılmasına dönük faaliyetler yapıldı.

"Ribat tâbiri asıl manasında, hudutlarda muharebe (cihad) edenlerin oturdukları binalar için kullanılmakta idi; fakat bu kelime, aynı zamanda manevi cihadda bulunan sufiler tarafından da kullanılmaya başlandı".[20]

Özellikle hangahların işlevi sufilere oturacak ve ayinlerini yapabilecek bir yer sağlamak idi.
XI.-XII. Asırlarda şarktan gelen tasavvuf cereyânının kapladığı berberi memleketlerinde ribat ıstılâhı artık bir şeyhin yahut bir şeyhe mensup mezarın etrafında toplanmış dervişlerin yaşadığı bir zâviye ile bağlı olarak muhafaza edilmiştir. Kısaca bilhassa Berberi memleketlerinde "Ribat" kendi mensupları ve müritleri ile beraber inçzivaya çekilip yaşayan bir velinin oturduğu yer (zaviye, tekke) manasına geliyordu.
"Yalnız tahmin edilebilir ki, havânik (hankahlar) bütün hayatlarını devamlı olarak burada geçiren kimselerin oturduğu yer olup, ribatlara ise, eskisi gibi muvakkat bir zaman için gelen dindar kimseler kabul ediliyordu. Ancak bu kesin olarak iddia edilemez. Her halde bizzat Haleb şehrinde bulunan dört ribatın hiçbir askeri tarafı kalmamış idi".[21]
"Mâmafih XVI. yüz yıla kadar uzak Mağrib'de Asfi ribatının Portekizlilere karşı mücadelede askeri bir rol oynadığını görüyorsak da, şarkta, kafirlerin artık islamiyeti tehdit etmediği memleketlerde bu müessese asli vasfını değiştirmiş idi veya daha doğrusu daha eski ribatlarda çok revacda olan riyâzet ve zikirler tamamıyla askeri talimlerin yerini almıştır. XII. yüz yıldan itibaren ve belki daha önce, tasavvufun gelişmesi ve süfi tarikatlarının teşekkülü bu kışlalara yeni bir ''varlık sebebi" kazandırdı. Bunlar zâviye ve tekke haline getirildi. Ribattaki bu değişme, ilk defa İran'dan başlayarak sür'atle bütün İslâm dünyasına yayıldı".[22] Ribatların İslam dinin öğretilmesi, tanıtımı ve yayılmasına yaptığı hizmetler bu kurumlara Müslüman halk nazarında ilahî bir misyon kazandırdı. Bu misyonel inanç halkı kervansaraylara yaklaştırdı. Artık; "kendi imkanları ile Ribat yapmak veya onun tahkimatını kuvvetlendirmek hayırlı bir iş sayılıyordu. Burada İslâmiyet'e hizmet etmesi için, halkı ikna ve karakollara erzak te'min etmek, hattâ cihâd farzını yerine getirmek için bizzat bunlar arasına katılmak da sevap idi. Al-Mukaddesi ribatın Filistin sahillerinde, Allah'a hizmet yolunda, diğer bir kullanılış şeklini bildirmektedir. Bunların işaret ataşi içinde Müslüman esirler bulunan Hıristiyan gemilerinin yaklaştığını haber veriyor ve fidye mukabilinde, bunların kurtarılması için, pazarlığa girişiliyordu. Herkes imkân nispetinde payına düşeni vermeye çalışıyordu".[23]

Parasını, ribat yoksa yaptırmaya, harap ise tamir ettirmeye, sağlam ise hizmetin aksamaması ve sürmesi için vakıflarına rağmen tasadduk ederek para ve emtia yardımı yapmaya ayıran insanlar ribat hizmetini sürdürdükçe kendi sevap defterlerinin kapanmayacağına inanıyor ve böyle davranmaktan mutlu ve tatmin oluyorlardı. Bu duruma ilaveten sayısı binlerce diye ifade edebileceğimiz insan kitleleri ribatın bu uhrevi havasından istifade ediyor, istifade edenlerin dualarından kendilerine de umuyorlardı. Yardımın temel espirisi de zaten buydu. Hatta Sivas'da bulunan Emir Ahur İmadeddin Ayaz'a ait bir fonduk (han)'da bir mescid bulunduğu kaydedilmiştir.

Nitekim ticaret maksadıyla şehirde bulunan yabancı tüccarlar arasında bir de Ceneviz kolonisi mevcuttu ki, bunların uzun zaman kiralayıp oturdukları Kemaleddin Fonduk'unda da bir kilise bulunuyordu.[24] Mevcudiyeti aynı espiriye dayanıyordu.

I.VI. Misafirhane Fonksiyonu.

Kervansarayların en karakteristik fonksiyonlarından biri de misafirhane oluşlarıdır. Aslında bu fonksiyonu kervansaraylar zaviye, kanekâh, imaret, han ve ribat adlarıyla karşımıza çıkan kurumlar yardımıyla yerine getiriyordu.

Misafirhane işlevleri konu edilince ilk akla gelen kervansaraylar Türkistan'dakiler olurdu. Türkistan'da çok köklü ve güçlü bir kervansaray geleneği ve kültürü oluşmuştu.

"Semerkand ve merv çevresinde, Maverâünnehir'in çeşitli yerlerinde VIII-IX.yüzyıllarda askeri amaçlı ribatların yapımı sürmüş, fakat IX.yüzyılın sonlarına doğru Müslümanlığın yayılmasıyla sınır boyunca yapılan ribatların işlevi değişerek hankâha ve özellikle ticaret yolu üzerinde olanlar kervansaraya dönüşmüştür. Ribatların nitelik değiştirmesiyle Mısır, Suriye ve Filistin'de ribat kelimesi ''dervişlere mahsus zaviye hankâh yolcuları, kimsesizleri, hacıları barındıran misafirhane'' anlamında kullanılmış, Maverâunnehir ve İran'da ise XI.yüzyıldan itibaren kervansarayla aynı manayı ifade etmeye başlamıştır." [25] Yukarıdaki ifade ile; "Görülüyor ki, bütün hayır işlerinde olduğu gibi, askeri gayeler dışında, yolcuların meccanen yemek ve yatmaları için kervansaray (ribat) inşası ananesi İslam aleminde en fazla Türkistan'da inkişaf etmiş idi. Selçuklular birçok ananelerle birlikte bu kervansaray ananesini de Tütkistan'dan getirmişler ve İslâm aleminde, her sahada olduğu gibi bu hususta da takip ettikleri devletçilik zihniyetiyle, imparatorluklarının her tarafına yaymayı devletin menfaati icabı saymışlardır ki, Osmanlı İmparatorluğunun şayanı dikkat bir maharetle tatbik ettiği devletçilik, Selçuklularla başlayan bir hareketin gelişmesinden başka bir şey değildir. Bu İslam tarihinde Selçuk istilasının, üzerinde durulması gereken, ehemmiyetli neticelerinden biridir. Yukarıda Türkiye Selçuklularının bahsettiğimiz iktisadi ve ticari siyasetleri ve bu arada kervansaray inşa etmeleri keyfiyeti de bunun bir tezahürüdür. Nizam'ül-mülk kervansaray inşa edilmesini, kâriz yapmak, kanal açmak, köprü kurmak, köyleri imar, şehir ve kaleler inşa etmek, talebeler için medrese vücuda getirmek gibi işlerle birlikte, Selçuk padişahlarının vazifeleri arasında sayar." [26]

Bu anlayışın hemen aynı Osmanlı'ya da tevarüs ettiği söylenebilir.

Bilinen tarihi seyir içinde, "İslam hudutları daha ileri ülkelere gittikleri zaman tabiatıyla bu ribatlar askeri mahiyetini kaybederek vakıfları ve eski teşkilatıyla yolculara mahsus bir kervansaray halini alırlardı ki, kervansarayların ribat adını alması bununla ilgilidir. Mamafih İstahri, daha X uncu asırda

Türkistan'da yolculara ve hayvanlarına meccanen bakan ribatların mevcut olduğunu söylüyor. Ona göre Maverâunnehr halkı kadar misafirperver ve dindar halk yoktur.
Misafirleri kabul etmek için İbd Batüta'nın Anadolu'daki Ahiler hakkında dediği gibi, birbirleri ile münazaa bile ettiklerini, başka İslam ülkelerinde zenginlerin çoğu malını zevklerine mezmum işlere sarfettiği halde, buradaki servet sahiplerinin mallarını hayır ve cihâd uğrunda harcadıklarını, yolları imar ve tenha yollarda ribatlar vücuda getirdiklerini, hiçbir belde, bir köy, yol giden bir çöl veya yolcuların konakladığı bir yer yoktur ki orada bir ribat yapmamış olduklarını, bunların ekserisinde yolcuların meccanen yiyip yattıklarını, hayvanlarını yemlediklerini söyler. Hattâ o, Semerkant mıntıkasında bulunan bir menzile çok defa birden yüz, iki yüz yolcu hayvanlarıyla birlikte konup meccanen yiyip yattıklarını, sahibinin bundan üzülmek değil memnun olduğunu, burasının yüz yıldan fazla kapısının kapanmadığını hayretle zikr eder". [27] Sultan Alâaddin Mevlana Baha Veled Konya'ya geldiğinde onu karşıladı ve sarayında misafir etmek istedi. Mevlana Baha Veled kabul etmedi ve "İmamlara medrese, şeyhlere hânakah, emirlere saray, tüccarlara han, başıboş gezenlere zaviyeler, gariplere kervansaraylar münasiptir" buyurup Altunpâ medresesine indi.[28] Böylece bu kurumların amaçlarının kimlere hizmet etmek olduğunu belirledi.

Bu meyanda zikretmeliyiz ki; Harplere, çapulları mâruz olmayan büyük merkezlerdeki ribatların meselâ Mekke'de olduğu gibi sadece hacılara mahsus bir misafirhane, başka memleketlerden gelip kalmış fakirlere, dervişlere, talebeye sığınacak bir yardım evi mahiyetini alması pek tabiidir.
Mekke, Medine, Kahire, Bağdat, Şam, Kayseri vb. gibi kültür ve medeniyet merkezlerindeki ribatların güvenlik kaygısıyla askeri ağırlıklı değil, birer misafirhane olarak hizmet vermiş olması şartların gereğidir.

Türk ve İslam dünyasında önemli yollar üzerinde kurulan kervansarayların fonksiyonlarını şehir merkezlerinde hanlar ve bedestenler yerine getirirdi.

Hatta şehirlerde bulunan bu gibi hanlar yalnız tüccar yolculara mahsup olmayıp bizzat tüccarların da yerleşip alış veriş ettikleri yerlerdir. Türlü kayıtlar bu gibi hanların tüccarın cinsine ve ihtisasına göre ayrıldığını göstermektedir. Nitekim vakfiyelerde Pamuk Hanı, Bezzazlar Han'ı, Şekerciler Han'ı, Saraçlar Han'ı… gibi türlü ticaret yapan veya tacirleri barındıran hanlara rastlıyoruz.
Yollardaki kervansaraylara mukabil şehir ve kasabalardaki hanlar da tüccar ve yolculara mahsus olmakla beraber bunların tamamıyla ticari mahiyette ve ücretli müesseseler olduğunu burada belirtmek lazımdır.

I.VII. Muhabere Fonksiyonu

Kervansarayların askeri ve güvenlik merkezi fonksiyonlarının bir uzantısı sayabileceğimiz bir diğer işlevi ise, bir istihbarat merkezi de diyebileceğimiz şekilde yürüttükleri muharebe fonksiyonlarıdır.
Kervansaraylar; çevre halkı için tehlike halinde bir sığınak olarak kullanılırken, "Tehlikeden halka haberdar etmek diğer hudut karakollarına ve iç taraflarda müdâfilere yardım edebilecek kimselere işaret vermek için, nöbet yeri olarak kullanılıyordu. Buna göre, böyle bir ribat bir müdâfaa duvarı ile çevrilmiş binaları, silah ve erzak depoları ile bir de işaret kulesini içine alan bir bütündür. Gelişmesi aşağıda gösterilecek olan bu yapı tarzı, tabiidir ki, çok defa pek basit şekilde tatbik edilmiştir.

Ekseri hallerde ribat Bizanslıların hudutlarında yaptıkları gibi, yalnız bir gözetleme kulesi ile küçük bir müstahkem mevkiden ibaret idi. Yalnız Maverâunnehir'de 10.000 ribat bulunduğu ifadesini ve eski coğrafyacıların bunların çokluğu hakkındaki kayıtlarını ancak bu süratle izah edebiliriz. Deniz hudutları çok sayıda böyle ribatlar ile dolu idi. Bütün Filistin ve şimâli Afrika sahilleri boyunca bunlar mevcut idi". [29] Biri birlerini görebilecek belirli uzaklıklarda kurulan, "bu ribatların içinde veya dışında bulunan ateş kuleleri vasıtası ile, İskenderiye'den Septe'ye kadar bir gecede haber verildiği hakkındaki ifade bir az mübalegalı olsa bile, böyle bir çabuk haberleşme usulünün varlığı anlaşılabilir. Feneri ribat olarak kullanılmış gibi görünen İskenderiye'nin zikredilmesi de dikkate değer. İspanya sahillerinde ve aynı şekilde Hıristiyan krallıklarına bakan kara hudutlarında da bilhassa cihadların şiddetlendiği Murabutlar zamanında ribatlar var idi.[30] Kuzey Afrika'nın Akdeniz sahili boyunca Mısır'ın İskendireye limanından Cebelitarık Boğazı girişindeki Septe bazı kaynaklarda Ceuta'ya kadar bütün bir sahil boyunca yaklaşık 4591 km sıralanan ribatlar ile İslam ülkelerinin hem deniz hem de kara hudutları bir muharebe ağı ile örülmüştü.

M.Fuad Köprülü, yeni bir yorum getirerek, "bu ribatların içinde veya dışında ateş kuleleri vasıtasıyla, düşmanın herhangi bir hareketi derhal bütün İslam memleketlerine bildiriyordu. İskenderiye'den Ceuta'ya kadar bir gecede bu kuleler vasıtası ile haber verilebildiği hakkındaki ifade biraz mübalağalı olsa bile, böyle bir "süratli haberleşme sistemi"'nin mevcudiyeti muhakkaktır. Kaşgarlı Mahmud'un ifadesi beşinci asırda İslam dünyasının Uzak Şark Hudut bekçisi demek olan Karahanlılar'da da bu ateş kulelerinin bulunduğunu anlatmaktadır. Bu umumi izah, ribat müessesesinin ilk asırlardaki dini-askeri mahiyetini aydınlatmaya kafidir" [31] demektedir.

I.VII. Şehirleşme Fonksiyonu

Kervansarayların bir diğer fonksiyonu da Örtaçağ Türk ve İslam dünyasında şehirleşmeye ve şehir mimari dokusunun oluşumuna olan katkılarıdır. Çünkü, kervanların geçtiği kasabalar gibi konakladığı kervansarayların civarı da küçük bir ticaret merkezi haline gelirdi. XIII üncü asırda Suriye, Irak, Şarki Anadolu ve Ermenistan'dan Kayseri, Sivas istikametinde ilerleyen yolların kavşağında bulunan Karatay Kervansarayı civarı da böyle bir merkez idi. Kervansarayın inşasından sekiz sene sonra orada on beş dükkan ve kira getiren evlerin bulunması bu ticari faaliyet hakkında bize bir fikir verebilir.
Bir kervansarayın bulunduğu yerin çevresinde önce dahili sonra da kervansaray surlarının dışına taşan bir sosyo-ekonomik hayat şekillenmeye başlıyordu.

Mesela; "Tokat ve Zile arasında, Sivas'dan Karadeniz limanlarına giden büyük yol üzerinde bulunan Pazar hanı ile Azine Pazar hanı gibi hanların isimleriyle buralarda birtakım Pazar (panayır)ların ve bunun neticesi olarak da bazı kasabaların meydana geldiği bilinmektedir.
Evliya Çelebi, "Azine pazarının kaza olduğunu ve orada mamur bir han olduğunu söyler." [32] Yine onun Sivas'ın bir menzil şimalinde Sivas Yenişehri hakkında verdiği malumat, yukarıda kaydettiğimiz yeni hanın yerinde vücut bulması dolayısıyla zikre şayandır. Bin haneli güzel bir Müslüman şehri olduğunu, bir camii, iki mescidi, bir hamamı, bir mekteb-i sibyanı ve taştan muazzam bir hanı bulunduğunu, kervansarayın yüz tavla at aldığını, hanın önünde yolun her iki tarafında elli dükkan mevcut olduğunu, Sivas'la Tokat arasında bir menzil olduğundan günden güne büyüdüğünü, çarşı ve hanın iki başında kale kapısı gibi büyük kapıları bulunduğunu zikrettikten sonra, eskiden korkulu ve derbent yer olması dolayısıyla hala burada oturan halkın örfi vergilerden muaf olduğunu söyler.[33]

Konya Kayseri arasında çok daha faal bir yol üzerinde bulunan kervansarayların da aynı çeşit ticari faaliyetleri ve netice olarak, bazı kasabaları meydana getirdiği kabul edilirse de maalesef kaynakların yokluğu sarih bir şey söylemeğe manidir. Yalnız Sadettin Köpek (Zazatın) kervansarayı civarında bazı köşklerin mevcudiyetini biliyoruz ki bu yukarıdaki tahminimizi teyit eden bir kayıttır.

Pek tabiidir ki; kervansarayların vücut bulması ile ticari faaliyetler arasında sıkı bir muvazilik göze çarpar. II.Kılıçarslan zamanında siyasi gelişme ile birlikte ticari faaliyetler süratle inkişafa başlarken bununla ahenkli olarak kervansarayların da inşa edildiği görülmektedir.

Sultanlara ait ilk kervansaray, II. Kılıçarslan tarafından Aksaray civarında yapılmıştır. Bu hadise bu sultanın Aksaray şehrini kurarak burada büyük binalar, saraylar, medreseler inşa ettirmesi, oraya Azerbaycan vesair yerlerden Müslüman halkı, gaziler, alimler, tüccarlar getirterek yerleştirmesiyle alakalıdır. Bundan sonra aynı sebepler dolayısıyla kervansaray inşası süratle ilerler ve XIII. asrın ikinci yarısına kadar devam eder.

Şehirlerarası yollarda inşa edilen kervansarayların çevrelerinde oluşan sosyo-ekonomik yapı ve buna paralel olarak muhtemelen bir şehrin nüvesini meydana getirme fonksiyonuna nazaran, mevcut şehir merkezlerinde yer alan hanların bir ticaret merkezi haline gelmiş olmaları ile beraber bir de çevrenin mimari dokusuna yaptıkları şehir estetiğini yükseltme fonksiyonları vardır.

Bugün bile İstanbul, Bursa, Edirne, Kayseri, Sivas, Erzurum gibi şehirlerin merkezlerinde yer alan hanlar şehirlerin sembol haline gelmiş binaları olmaya devam etmektedirler. Hanlar Türk şehir mimari dokusunun en önemli elemanları olmuşlardır. Mesela, Sivas'ta Moğol istilasından önce yolculara mahsus 24 han bulunduğu söylenir. [34]

I.IX. Eğitim Fonksiyonu.
Bu naçizane çalışmayı yapışımızın gizli sebeplerinden birisi de kervansarayların Ortaçağ Türk-İslam dünyasındaki eğitim ve öğretim fonksiyonunun açığa çıkarılması olmuştur.

Biz kervansarayların eğitim fonksiyonlarını aşağıdaki madde başlıkları ile ele alabiliriz.

a-Kervansaraylar Tarikat Merkezleridir:
Merkezi İslam coğrafyasının bilhassa ilim ve kültür merkezlerinde yer bulan Rebat, artık, bir şeyhin yahud bir şeyhe mensub mezarın etrafında toplanmış dervişlerden mürekkeb bir zümrenin yaşadığı bir yer yani bir zaviye, bir tekkedir.

İslam dünyasının en uç noktalarından olan İspanya'da, "Ribat kelimesi pek çok kullanılmış ve Râbita, Râvita, Râbida gibi şekiller altında, yer isimlerinde günümüze kadar yaşamıştır. Berberiler memleketinde de tanınan Râbita kelimesi ''kendi mensupları ve müridleri ile beraber inzivaya çekilip yaşayan bir velinin oturduğu yer'' (zaviye, tekke) manasına geliyordu."[35] İran'da mühim bir ticaret merkezi olan Kâzerun'da (MS.963) Kerrami ve Batıni teşkilatları örnek alınarak Kâzeruniye (İslahiye, Mürşidiye) tarikatının daha şeyhinin sağlığında tesis edilmiş 65 ribatının olduğu ve ribat yerine "hânâkah" bazen da "buk'a" tabiri kullanıldığı görülmektedir.[36]

Bazı kervansaraylar bazı tarikatların merkezleri olurken, bazı hankâhlarda dervişlerin kaldığı bölümlerden bahsedilmektedir. [37]

b-Kervansaraylar Yetişkin (Halk) Eğitimi Merkezleridir:

"Büyük merkezlerde, vakti ile sırf mücahitlere mahsus olarak yapılan Ribatlarda, artık İslam ilimleri ile uğraşan gençler de vardır; ve buralarda din ilimlerine ait müzakerelerde, mübahaselerde bulunulur; bunların ihtiyaç halinde şehrin müdafaası için askeri bir kuvvet olarak kullanıldığı da tabiidir."[38] "Hankâhların asıl gayesi sufilere oturacak ve âyinlerini yapabilecek bir yer sağlamak iken;" [39] "Mısır ve Suriye'de zaviyeler (yani hânakahlar) galiba muayyen bir tarikat erbabına aid müesseselerdi; ribatlarda ise, yolcular, muhtelif tarikatlara mensup dervişler, ilim tahsili ile meşgul talebe karışık bir surette yaşıyorlardı. Gerek zaviyelerde gerek ribatlarda ayrıca namaz kılmaya mahsus bir mescid ve bazen bir de kütüphane bulunduğu metinlerin şahadetinden anlaşılıyor. Mamafih bunun sadece bir faraziyeden ibaret olduğunu, ve ribat ile zâviye arasında belki de hiçbir fark olmayıp bu iki ıstılahın birbirleri makamında kullanıldığını düşünmek de mümkündür."[40] Bir kaynakta, "Merv'li Abdullah b.Mübarek'in orada biri fakiyhlere biri de hadisçilere mahsus iki Ribat yaptırmış olması da, bu müesseselerde cihad fikrinin büsbütün kaybolduğu tarzında tefsir olunmamalıdır; çünkü kendisi de hem âlim, hem mücahid sıfatlarını taşıyordu." [41] Diğer açıdan fakirlere ve muhadislere mahsus bu iki ribatta hangi metodla ve kimlerle hadis ve fıkıh eğitimi yada öğretimi ile uğraşılıyor du? Bu sorunun cevabına dair bilgiye rastlanmamıştır.

c-Ribat ya da Kervansaraylar Örgün Eğitim Kurumlarıdır:

Bir kervansarayda mektebin bulunduğunu öğrendikten sonra,"Daha XI.asırdan evvel Mâverâünnehir'de fıkıh ve hadis ile uğraşanlara mahsus, adeta medrese mahiyetinde, ribatlar bulunduğu hakkında yukarıda verdiğimiz mâlumatı da burada hatırlatabiliriz. İran'da tarikatların inkişafından ve tekkelerin çoğalmasından sonra, arab memleketlerinde kurulan mümasil müesseselere Bağdad havalisinde olduğu gibi ribat adının teşmil olunduğu da pek tabiidir."[42] Hele hele bir diğer kaynakta, "IX.asır başlarında Semerkand'de yaşayan meşhur kelâm alimi Abü Mansur Mâtüridi ile muasır filozof Abdul'kasım Hâkim-i Semerkandi, oradaki Ribat-ı-Gaziyan'da kelâm ve hikmet okutuyorlardı. O sıralarda Semerkand'da Mu'tezile ve Kerrâmiye mezhepleri mensupları ve Şiiler pek çoğalmıştı: Şehirde bu ilk iki mezhep mensuplarına ait on yedi medrese vardı. Abü Mânsur ve Hâkim-i-Semerkandi, onlarla her zaman mübahase ediyorlar, lakin bir türlü gelemiyorlardı. Nihayet bir gün bunlar Ribât-ı-Gâziyan'da Hızır Peygambere rastgeldiler; onun duasıyla kelam ve hikmet mes(elelerini layığı ile öğrendiler; muhaliflerini mağlub ettiler ve böylece Semerkand'de ehli sünnet ve cemaat mezhebinin kuvvetlenmesine hizmet ettiler." [43] şeklindeki hadiseyi dinledikten sonra en az bir dönem veya bir bölgede bazı ribatların ana fonksiyonlarını aşarak öğretim kurumu olarak görev icra ettikleri kanaatine ulaşılabilir.

d- Kervansaraylar (Ribatlar) Darü'l-Hüffazlardır:

Semâni'ye istinaden Barthold'un "…..hafızlara yani Kur'an ezberleyicilere ait olduğunu belirttiği [44] ribatlardan bahsetmesi, M.Fuad Köprülü, bu kanaate katılmasa da akla 'niçin olmasın' sorusunu getirmektedir.

e- Kervansaraylar (Ribatlar) İrade Eğitimi Merkezleridir:

Elbistan'da Afşin ilçesi yakınında 1215 de yaptırılan ve hitabesinde Sultan İzzeddin Keykavus I ile Emir Hasan'ın adları okunan[45]

ribatlardan bahsetmesi, M.Fuad Köprülü, bu kanaate katılmasa da akla 'niçin olmasın' sorusunu getirmektedir.

e- Kervansaraylar (Ribatlar) İrade Eğitimi Merkezleridir:
Elbistan'da Afşin ilçesi yakınında 1215 de yaptırılan ve hitabesinde Sultan İzzeddin Keykavus I ile Emir Hasan'ın adları okunan ribatın mimari hususiyetlerinden bahsedilirken "Tonoz ile örtülü uzun holler ve çile odaları ve büyükçe bir mescitten ibaret olan bina planı bakımından ribata uygun bir yapı şekli gösteriyor"[46] denmektedir. Bazı mutasavvıfların hayatlarında 'irade eğitimi' veya 'nefs terbiyesi' denilen ameliyenin yapıldığı yer çilehanelerdir. Oktay Aslanapa, "Mükrimin H.Yınanç "an'aneye nazaran' Hacı Bektaş Veli gibi, bir takım büyük velilerin çilehanesinde çile çekerek, velilik derecesine ermiş oldukları bu ribat içerisinde çeşitli tarikatların zaviyelerin" bulunduğunu yazmaktadır." [47] diyerek ribatlarda çilehane geleneğinin köklü bir teamül olduğu kanaatini güçlendirmektedir.

f-Kervansaraylar (Ribatlar) Askeri Eğitim Merkezleridir:
Bir kaynakta, "ribatta hayat nöbet tutmak, askeri talimler yapmak, bir de ibadet ile geçiyordu. Murabıtlar muhterem bir şeyhin idaresi altında uzun ibadetler ile şehid olmaya hazırlanıyorlardı" [48] şeklindeki tespit ribatların bir askeri eğitim yurdu olduğuna dair tespitimizi teyit etmektedir.

g-Kervansaraylar Sosyal İletişim Ocaklarıdır:
Günümüz sosyal hayatının basın-yayım ve reklam kavramlarının henüz gelişmediği, insanlar arası iletişimin araçlarla değil yüz yüze yapılabildiği asırlarda bilgi, görgü ve tecrübe sirkülasyonunun gerçekleştiği en önemli kurumlardan biri de hanlar ve kervansaraylardır.
Ayrı çevrelerin insanları buralarda karşılaşır; dini, ahlaki, siyasi, ticari, edebi konulara dair sohbetleri ile birbirlerinin uyarıcı ve aydınlatıcıları olurlar. Han ve Kervansaraya inen alimler, sufiler, şeyhler, şairler, halk ozanları kendilerinden oraya izler bırakırlar.
Bu izler dillerden dillere dolaşır. Köroğlu, Dadaloğlu, Aşık Garip, Aşık Kerem, Aşık Ömer, Karacaoğlan, Dertli ve diğerlerinin kervana, hana, kervansaraya ilişkin şiirleri vardır. Fakat kervansarayın Anadolu insanının iç dünyasındaki fonksiyonunu, önemini en iyi anlatan edebi ürünlerden biri şüphesiz "Han Duvarları" şiiridir. Şiirden seçtiğimiz han atmosferini tasvire yönelik birkaç beyit şöyle sıralanabilir:

…..

Neden sonra sarsıldı altımda demir yaylar,
Gözlerimin önünden geçti kervansaraylar
…..
Bir deva bulmak için bağrındaki yaraya
Toplanmıştı garipler şimdi kervansaraya

Bir noktada birleşmiş vatanın dört bucağı
Gurbet çeken gönüller kuşatmıştı ocağı
Fani bir iz bırakmış burada yatmışsa kimler
Aygın baygın maniler açık saçık resimler….

…..
Ben garip çizgilerle uğraşırken başbaşa
Rastlamıştım duvarda bir şair arkadaşa
"On yıl var ayrıyım kına dağından
Baba ocağından yar kucağından
Bir çiçek dermeden sevgi bağından
Huduttan hududa atılmışım ben"
…..
Bizden evvel buraya inen üç dört arkadaş
Kurmuştular tutuşan ocağa karşı bağdaş
…..
Gün doğarken bir ölüm rüyasıyla uyandım,
Baş ucumda gördüğüm şu satırlarla yandım!
"Garibim namıma Kerem diyorlar
Aslımı el almış harem diyorlar
Hastayım derdime verem diyorlar
Maraş'lı Şeyhoğlu Satılmış'ım ben"
…..
Arabamız tutarken Erciyes'in yolunu
"Hancı dedim, bildin mi Maraş'lı Şeyhoğlu?"
Gözleri uzun uzun burkulu kaldı bende
Dedi: "Hana sağ indi ölü çıktı geçende!"
…..
Ne zaman yolda bir han rastlasam irkilirim
Çünkü sizde gizlenen dertleri ben bilirim.
Ey garip çizgilerle dolu han duvarları,
Ey hanların gönlümü sızlatan duvarları! [49]

I.X.Ve Diğer Fonksiyonları.

Hanlar ve kervansarayların hemen hepsinde karşılaştığımız yukarıda belirtilen fonksiyonları yanında sadece bazılarında rastladığımız nadir bazı işlevlere de sahip oldukları görülmektedir. Onlar şöyle sıralanabilir,

a- Türbe ya da Mezarlık Fonksiyonu:

Ribatlar, "fakir yolcuları barındırmak hizmetini görmekle beraber dervişlerin oturup ibadet etmelerine mahsus birer tekke olduğu, tarihi kaynaklarda bilhassa tesbit olunmaktadır; zengin vakıflara malik olan bu müesseselerde, ekseriya onu yaptıranların türbeleri bulunduğu gibi, dervişlerin başında birer şeyh de bulunmakta ve bunlar da öldükleri zaman ribat'a gömülmektedirler…..
Bu ribatlar hemen umumiyetle, ribat müesseselerinin ve oraya mensup birtakım mücahit dervişlerin mezarlarını da ihtiva ediyordu."[50] *Hatta*

I.X.Ve Diğer Fonksiyonları.

Hanlar ve kervansarayların hemen hepsinde karşılaştığımız yukarıda belirtilen fonksiyonları yanında sadece bazılarında rastladığımız nadir bazı işlevlere de sahip oldukları görülmektedir. Onlar şöyle sıralanabilir,

a- Türbe ya da Mezarlık Fonksiyonu:

Ribatlar, "fakir yolcuları barındırmak hizmetini görmekle beraber dervişlerin oturup ibadet etmelerine mahsus birer tekke olduğu, tarihi kaynaklarda bilhassa tesbit olunmaktadır; zengin vakıflara malik olan bu müesseselerde, ekseriya onu yaptıranların türbeleri bulunduğu gibi, dervişlerin başında birer şeyh de bulunmakta ve bunlar da öldükleri zaman ribat'a gömülmektedirler…..

Bu ribatlar hemen umumiyetle, ribat müesseselerinin ve oraya mensup birtakım mücahit dervişlerin mezarlarını da ihtiva ediyordu." [50] Hatta bazı bölge emirlerinin kendilerini ribatlara gömdürmek suretiyle burada defnedilmiş bulunan mücahitlerin sevaplarına katılmayı ümit ettikleri yolunda ifadelere rastlanmıştır. [52] Bu durum razı ribatların diğer fonksiyonlarına karşın küçük çapta da olsa bir mezarlık hüviyetine sahip olmalarına yol açmıştır.

b- Askeri Cezaevi Fonksiyonu:

Osman Turan İbni Bîbî'ye istinaden; "İzeddin Keykavus'un Eyyubilerle yapılan muharebesinden bahsederken esir olan Selçuk askerlerinin hanlara hapsedildiğini, Keykavüs'ün Kılıçarslan'ın askerlerini Alâaddin kervansarayında tevkif ettiğini bildirmekle beraber bu askeri ehemmiyetleri bakımından pek önemli bir durum içermez" [52] demektedir. Her kervansaray için denmese de kervansarayların tarihlerinde böyle bir iş gördükleri de tespit edilmiş olmaktadır.

c- Sığınaklık Fonksiyonu:

Bazı, Selçuklu kervansaraylarında sefer esnasında ordunun konakladığı, yabancı hükümdarların ağırlandığı ve bu yapıtların gerektiğinde hapishane ve sığınak olarak da kullanıldığı bilinmektedir. [53]

Hapishanelik askeri bir hizmet şekli gibi görünüyorsa da, sığınak oluşun bir askeri kuvvet için olmaktan ziyade sivil halk için söz konusu olduğu sanılmaktadır.

d- Eğlence ve Serserilerinin Buluşma Yeri Fonksiyonu:

Çok nadir de olsa, "Şehirlerdeki bazı hanların halkın zevk ve eğlence yeri olarak kullandığı da gözükmektedir. Meselâ XIII üncü asırda Konya'da bulunan Ziyaeddin Han'ı böyle idi. Rivayete göre, burada çok güzel, hoş sesli, çengi çalan bir kadın vardı. Onu dinlemeye gidenlerin bir çoğu kendisine ve sesine aşık olmuşlardı ki sultanın hazinedarı Şerafeddin de bunlar arasında idi; ve nihayet o beş bin dinar mihr vermek suretiyle onunla evlenmişti." [54] Bir diğer kaynakta seyyah İbn Havkal'a izafeten X.asırda Palermo ribatından bahsedilmekte ve burasının dindar ve hayır sever insanlar hesabına, düzenli cemiyet dışında geçim yolu bulan serserilerin bir bir buluşma yeri olduğu [55] kaydedilmektedir.

e- Öğrenci Yurdu Fonksiyonu:

İslam dünyasının merkez coğrafyasında yer alıp askeri fonksiyonlarına gerek kalmamış bazı kervansarayların ilim öğrenmekle meşgul öğrencilerin kaldıkları yurt olarak hizmetlerini sürdürdükleri görülmüştür. [56] Şehir merkezlerindeki bazı hanların hala aynı amaçla kullanıldıkları bilinmektedir.

SONUÇ

Biz kervansaraylar ile ilgili sözlerimizi maddeler halinde şöyle bitirebiliriz:

1- "Kervansaray" daha çok bu kurumların Selçuklu ve Fars kültür çevresindeki adıdır.

2- Kervansaraylar bir çağa adını vermiş karakteristik kurumlar.

3- Kervansaray öncelikle İslam hudutlarındaki müstahkem savunma mevzilerini ifade eden kışlalardır.

4- Stratejik önemlerine göre değişik büyüklüklerin de olan kervansarayların bazıları adeta etrafı surlarla çevrili ve kalelere müdafaa edilen bir yerleşme merkezi halini almışlardı.

5- Bu kurumlarda gönüllü piyade ve süvari mücahitler, askeri birlikler, bazı bölgelerde, yolcular, misafirler ve gönül ehlinden insanlar bulunurdu.

6- Ana yollar üzerinde özellikle ticari kervanların konaklaması ve asayişi koruma merkezleri olarak muhkem binalara "ribat" denmiştir.

7- Türk İslam dünyasında Kervansaray (karbansaray), ribat, tekke, zaviye, hankah (hanakah), han, düveyre, buk'a, savma'a, dergah, âsitane gibi kurumlar birbirlerinin müradifi kabul edilebilirler.

8- Ribatlarda yolcuların bütün medeni ihtiyaçlarını karşılayacak hizmet kısımları (cami, mutfak, hamam, yatakhane, depo, tamirhane, vb.) bulunurdu.

9- Güvenlik merkezi fonksiyonunu yitiren kervansaraylar gariplerin, yoksulların, öğrencilerin, kimsesiz dulların barınağı haline gelmiş ve ribat adanı almışlardır.

10- Ribatlar zamanla belirli tarikatların yuvalandığı, şeyhlerin dini öğretim, ibadet ve fikir meclisleri düzenledikleri din eğitimi merkezleri haline gelmişlerdir.

11- Bazı ribatların fıkıh ve hadis alimlerinin örgün eğitimine ayrılıp, medrese görevi ifa ettiği tespit edilmiştir.

12- Ribatlarda askeri, ahlaki, dini tasavvuf ağırlıklı bir yetişkin (halk) eğitimi yapıldığı bilinmektedir.

13- Türk İslam dünyasının çeşitli bölge ve asırlarında ribatlar; misafirhane, tarikat merkezi, yurt, eğitim kurumu, ticaret merkezi, pazardan hapishaneye kadar bir çok görevler ifade ede gelmişlerdir.

14- Bu görevleri hakkıyla yapabilmek için belirli özellikleri ile bir han, kervansaray ya da ribat mimarisi oluşmuştur.

Bu malumat bize; kervansarayların ne muazzam bir teşkilata sahip olduğunu, dönem ve bölgenin ne yüksek bir ticari potansiyele ve kültürel zenginliğe ulaştığını göstermektedir. Söz konusu ettiğimiz tarihi, kültürel, ticari, askeri, dini, mimari vs. fonksiyon ve yönleriyle kervansaraylar için dense dense bir "Kervansaraylar Medeniyeti" denilebilir.

Günümüzde bu kurumların fonksiyonlarıyla örtüşen işleve sahip dünyada bir müessese bulunmamaktadır. Demek ki; kervansaraylar tarihin ölümsüzlere has dünyasında yerlerini almışlardır.

Kervansaray; taş, duvar ve sur ile başlayıp, askeri, iktisadi kuvveti, insana hizmet ve hürmeti içinde besleyip büyüten ve barındıran, eğitim ile geleceği emniyet altına alıp uhrevi bir inanç ile varlığını asırlarca sürdürmüş eşsiz bir sosyal muavenet kurumudur.

[1] Marcais, Georges. Ribat, İA. C.IX, MEB Basımevi, İst,1960, s.734-737 (734); Köprülü, M.Fuad. Ribat. Vakıflara ait Tarihi İstilahlar, Vakıflar Dergisi, S.II,s.268-288 (267); Keleşoğlu İbrahim. Türk Milli Kültürü, Boğaziçi Yayınları, İst.1983, s.353.

[2] Köprülü, M. Fuad. A.g.m.,s-267-288 (268-69).

[3]Marcais, Georges. A.g.m., s.734-737 (735).

[4] Turan, Osman. Selçuk Kervansarayları. T.T.K. Belleten, X/39 (1964), s.471-496 (491).

[5] Anonim. Selçukname, İçinde; Turan, Osman. Selçuklu Kervansarayları, T.T.K. Belleten, X/39. (1964). S.471-496 (476-77); Merçil, Erdoğan. Müslüman Türk Devletleri Tarihi. İÜ. Edebiyat Fakültesi Yayınları.İst.1985., s.175-181.

[6] Kafesoğlu, İbrami. Selçuklular. İA.C.X, MEB. Basımevi, İst.1966, s.353-416 (401-403); Turan, Osman. A.g.m.,s.471-497 (475-76).

[7]Evliya Çelebi. Evliya Çelebi Seyahatnamesinden En Güzel Seçmeler. İskit Yayınevi, İst.1962.s.127-128.

[8] Pakalın, M.Zeki. A.g.e.,s.245-247 (246).

[9] Turan, Osman. A.g.m., s.471-497 (494).

[10] Turan, Osman. A.g.m., s.471-496 (477-478).

[11] Ahmed, Eflaki, Menahib'ül Arifin, C.I, Çev. Tahsin Yazıcı, Hürriyet Yayınları, İst.1973, s.177.

[12] Köprülü, M.Fuad. A.g.m., s.267-288 (274).

[13] Turan, Osman. A.g.m., s.471-496 (479). Öztuna, Yılmaz. Osmanlı İmparatorluğu, türk Ansiklopedisi. (26. ciltten ayrı basım) MEB. Basımevi, Ank.1977, s.146.

[14] Köprülü, M.Fuad. Ribat-Vakıflara Ait Tarihi İstilahlar, Vakıflar Dergisi, S.II,Yıl.1942. s.267-288 (274).

[15] Pedersen, Johs. Mescid. İA., C.VIII, Maarif Basımevi, İst.1960. s.1-71 (59).

[16] Gardizi. Zeyn al-Ahbar, Berlin.1928, s.23-24, İiçinde Köprülü, M.Fuad. A.g.m., s.267-288 (272).

[17] Köprülü, M.Fuad. A.g.m., s.267-288 (276).

[18] Quatremere. Matla (Al-Sa'deyn) tercümesi, Notices et Extrais, XIV, 1843, s.19. İçinde Köprülü, M.Fuad. A.g.m.,s.267-288 (276).

[19] Turan, Osman. A.g.m.,s.471-496 (485).

[20] Pedersen, Johs. Mescid. İA. C.VIII, Maarif Basımevi, İst.1960, s.1-71 (58).

[21] Marcais, Georges. Ribat. İA. C.IX, MEB Basımevi, İst.1960, s.734-737 (736).

[22] Marcais, Georges. A.g.m.,s.734-737 (736).

[23] Marcais, Georges. A.g.m.,s.734-737 (735).

[24] Bratianu, Commerce Genois, p.163 içinde; Turan, Osman. A.g.m., s.471-496 (495).

[25] Akalın, Şebnem. Kervansaray, Diyanet Vakfı, İA.C.25 Ank.2002, s.299-302 (299).

[26] Nizamü'l-Mülk, Siyasetname. Çev.M.A.Köymen, T.T.K. Yayını.Ank.1999, s.10.

[27] K,Mesâlik el-memalik, B.G.A. I, Leiden-1927, s.289-290 içinde Turan, Osman. A.g.m.,s.471-496 (489).

[28] Ahmed, Eflaki, Ariflerin Menkıbeleri, C.I, çev.Tahsin Yazıcı, Hürriyet Yayınları, İst.1973, s.123.

[29] Marcais, Georges. A.g.m., s.734-737 (734).

[30] İbidem.

[31] Köprülü, M.Fuad. Ribat-Vakıflara Ait Tarihi İstilahlar, Vakıflar Dergisi. S.II, s.267-288 (268-69).

[32] Evliya Çelebi. Seyahatname. C.7, Zuhuri Danışman Yayınevi, İst.1970, s.246.

[33] Evliya Çelebi. Seyahatname. C.5, Zuhuri Danışman Yayınevi, İst.1970, s.123-125.

[34] Turan, Osman. Selçuklular Zamanında Sivas Şehri.D.T.C.F. Dergisi. C.IX, S.4 Aralık 1951, s.447-457.

[35] Marcais, Georges. A.g.m., s.734-737 (637-38).

[36] Köprülü, M.Fuad. A.g.m.,s.267-288 (273).

[37] Aslanapa, Oktay.Ribat.İA MEB. Yayınevi. İst.1960, s.737-738 (738).

[38] Köprülü, M.Fuad. A.g.m.,s.267-288 (272).Cebecioğlu, Ethem. Hacı Bayram Veli, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ank.1991, s.39.

[39] Pedersen, Johs. Mescid. İA. C.VIII, MEB.Basımevi, İst.1960, s.1-71(59).

[40] Köprülü, M.Fuad. A.g.m., s.267-288 (277).

[41] Op.cit. s.267-288 (272).

[42] Turan, Osman. Selçuklu Kervansarayları, T.T.K.Belleten, X/39.1964. s.471-496 (493).

[43] Köprülü, M.Fuad. A.g.m., s.267-288 (272).

[44] Köprülü M.Fuad. Ribat- Vakıflara Ait Tarihi İstilahlar, Vakıflar Dergisi, S.II, s.267-288 (271).

[45] Yınanç, Mükremin Halil. Elbistan,İA. C.IV, MEB. Basımevi, İst.1964. s.223-230(227).

[46] Özgüç, Tahsin ve Akok, Mahmut. Afşin Yakınında Eshab-ı Kehf Külliyesi, AÜ İlahiyat Fakültesi Türk ve İslam Sanatları Tarihi Enstitüsü, Yıllık 1956 II, s.77-81. şekil 1-5.

[47] Aslanapa, Oktay. Ribat, İA. C.9, MEB.Yayınları. İst.,1961, s.734-738.

[48] Marcais, Georges. A.g.m. s.734-737(735).

[49] Çamlıbel, F.Nafız. Gurbet ve Saire-Toplu Şiirler, YKY.İst.2003, s.15-19.

[50] Köprülü, M.Fuad. A.g.m., s.267-288 (273-274).

[51] Marcais, Georges. A.g.m., s.737-737 (736).

[52] Turan, Osman.A.g.m. s.471-496 (491).

[53] Akalın, Şebnem. A.g.m.,s.299-302.

[54] Ahmed, Eflaki. Menakıbü'l-Arifin, C.I, Çev.Tahsin Yazıcı, Hürriyet Yayınları, İst.1973. s.365-366. Mevlana Mevlana'nın Mektupları, İst.1936, s.75.

[55] Marcais, Georges. A.g.m.,s.734-737 (735).

[56] Köprülü, M.Fuad. A.g.m., s.267-288 (274).

KAYNAKÇA

Ahmed, Eflaki, Menahib'ül Arifin, C.I, Çev.Tahsin Yazıcı, Hürriyet Yayınları, İst.1973.
Anonim. Selçukname, İçinde; Turan, Osman. Selçuklu Kervansarayları, T.T.K. Belleten, X/39. (1964).
Aslanapa, Oktay. Ribat İA. C.IX, MEB Yayınları, İst.1960.
Bratianu, Commerce Genois, p.163 içinde; Turan, Osman. A.g.m., s.471-496 (495).
Cebecioğlu, Ethem. Hacı Bayram Veli, Kült. Bakan Yayın, Ank.1991.
Çamlıbel, F.Nafız. Gurbet ve Saire-Toplu Şiirler, YKY. İst. 2003.
Evliya Çelebi. Evliya Çelebi Seyahatnamesinden En Güzel Seçmeler. İskit Yayınevi, İst.1962.
Evliya Çelebi. Seyahatname. C.7, Zuhuri Danışman Yayınevi, İst.1970.
Gardizi. Zeyn al-Ahbar, Berlin.1928, s.23-24, İçinde Köprülü, M.Fuad.
Kafesoğlu İbrahim. Türk Milli Kültürü, Boğaziçi Yayınları, İst.1983.
Kafesoğlu, İbrami. Selçuklular. İA.C.X, MEB. Basımevi, İst.1966.
Köprülü M.Fuad, Vakıf Müessesi ve Vakıf Vesikalarının Tarihi Ehemmiyeti, Vakıflar Dergisi, S.I, Ank.1938.
Köprülü M.Fuad. Ribat- Vakıflara Ait Tarihi Istılahlar, Vakıflar Dergisi, S.II.
Vakıflar Dergisi, S.II, Ank.1942. Kunter. Halim, Baki. Türk Vakıfları ve Vakfiyeleri, Vakıflar Dergisi, S.I, Ank.1938.
Kur'an-ı Kerim, el-Enfal a.60.
Merçil, Erdoğan. Müslüman Türk Devletleri Tarihi. İÜ. Edebiyat Fakültesi Yayınları.İst.1985.
Mevlana Mevlana'nın Mektupları, İst.1936.
Özgüç, Tahsin ve Akok, Mahmut. Afşin Yakınında Eshab-ı Kehf Külliyesi, AÜ İlahiyat Fakültesi Türk ve İslam Sanatları Tarihi Enstitüsü, Yıllık 1956 II.
Öztuna, Yılmaz, Osmanlı İmparatorluğu, Türk Ansiklopedisi (26.Ciltten ayrı basım)MEB.Basımevi, Ank.1977.
Pedersen, Johs. Mescid. İA., C.VIII, Maarif Basımevi, İst.1960.
Quatremere. Matla (Al-Sa'deyn) tercümesi, Notices et Extrais, XIV, 1843.
Turan, Osman. Selçuklular Zamanında Sivas Şehri. D.T.C.F. Dergisi. C.IX, S.4 Aralık 1951.

MANASTIRLARIN SOSYOKÜLTÜREL YAPI VE FONKSİYONLARI

Doç. Dr. Selami SONMEZ

Öz
İslamiyet'in yayılması ile Hristiyanlığın yayılması arasında biiyük bir benzerlik vardlr.
Her ilahi dinin yaşama refleksi ile Hristiyanlar da MS II. yy.dan itibaren hrzll bir okullayna faaliyetine giriŞtiler. Manastlrlar Hristiyanlartn MS V. yy.dan itibaren, Hristiyanğı yaşayan ve yayan misyonerler yetiştirmeye yönelik olarak kurdukları okullardır.

Manastırların;
1. Güvenlik,
2. Tarmsal üretim,
3. El sanatları,
4. Misafirhanelik,
5. Kitap kopyalama,
6. İbadethane,
7. Eğitim ögretim fonksiyonlan vardır.
Anahtar Sözcükler: Manastır, Egitim tarihi.

Abstract
There is an occult similarity between spread of Christianity and Islam. Christians had attempted to establish schools since AC 2 nd century with a reflex of lifelong living as it is the case for all divine religions. Monasteries are among those schools that founded since AC 5 th century to train missionaries who lives and spreads the Christianity. The functions of the monasteries are:
1. Provide security,
2. Develop agricultural production,
3. Develop hand crafts,
4. Serve as guesthouse,
5. Copying books,
6. Place of worship,
7. Provide education and instruction.
Keywords: Monastery, history of education.

* Yrd. DOG. Dr.; Atatürk Üniversitesi Kinm Karabekir EĖitim Fakültesi Eüitim Bilimleri Bölümü, ssonmez@atauni.edu.tr.

I. İslam'ın Yayılış Dönemi:

Enteresandır; Metodolojide kronolojik ilkeyi aşıp bilinenden hareketle daha az bilineni aydınlatmaya çalışmak son derece yaygın bir yaklaşımdır.

İlahi dinlerin yayılış dönemleri birbirine çok benzer. İlk Müslümanların durumu ilk Hristiyanlardan pek farklı değildir. Tarih sanki tekerrür etmektedir.

Nitekim ilk Müslümanlar; Takip edildiler.

Aç, susuz bırakıldılar.
Dövüldüler, yaralandılar.
Kızgın kumlar üzerine yatırılarak işkence edildiler.
Boyunlarına ip geçirilerek şehirde sürüklendiler.
Mallarına el konulup, hicretlerine öyle izin verdiler.
Yanan kömür üzerine yatırıldılar.
Alacakları ödenmedi veya İslam'dan dönmeleri şart koşuldu.
Putlara tapmaya (paganism) zorlandılar.
Müslümanların yollarına pislik ve diken döktüler.
Müslüman gelinlerini boşadılar, mü'mine kız vermediler.
Müslümanlar ve onların inançlarıyla alay ettiler.
Hatta öldürdüler.

İlk Müslümanlar arasmda en onur kırıcı muamele

a. Kadınlara,
b. Kölelere,
c. Fakirlerc karşı oluyordu.

Cahiliye kültürü kadını insan yerine koymuyor, köleleri alıp satıyor, kimsesiz fakiri her fırsatta eziyordu. Nitekim İslamiyet bu üç insan tipi arasında hızla yayılıyor, İslam'ın en güvenilir ve küfre en dirençli ömekleri bunlar arasından çıkıyordu.

II. Hristiyanlığın Yayılış Dönemi:

Hz. İsa'nın doğduğu coğrafyaya çok Tanrılı Roma İmparatorluğu hâkimdi. Çok güçlü bir askerî kuvvete zengin ve köklü bir kültür ve medeniyete sahipti. Bu ortamda geleneksel kültüre yani yaşanan hayat ve mevcut inanç sistemine muhalif bir hareketin doğması ve gelişerek muvaffak olması son derece güçtü.

MÖ I. yy.da inançlar tablosuna baktığımızda; "Hristiyanlığın doğduğu coğrafyada az veya çok birbiriyle ilişkili başlıca 5 kültürel model mevcuttur. Bunlar:

1. Yahudilik
2. Grek
3. Roma
4. Helenistik
5. Paganizm' dir (çok tanrılı-Politeist).

Bunlara ilaveten canlılığım hâlâ muhafaza eden ve yeni Eflatunculuk çatısı altında birleşmiş olan Aristo'cu, Stao'cu, Epiküros'cu Septik düşünceler Filistin ve Anadolu'dan
Hindistan'a dek bu coğrafyanın felsefi düşüncesini etkisi altında tutuyordu.

Siyasi olarak ise coğrafyanın kayıtsız şartsız hâkimi ve dünyanın şüphesiz en güçlü devleti Roma İmparatorluğu idi. Dinî ve felsefi etkisi zayıf fakat militer gücü yarışılmazdı.
Geleneksel Roma dini umuma ait bir töresel kült mahiyetinde idi. Roma idresi İmparatoru Tanrı yerine koyan evrensel bir din kurmak, din ile devlet entegasyonunu temin etmek istiyor zira mevcut dini kliklere olabildiğince hoşgörülü davranıyordu.
Böyle bir siyasi, itikadi ve entelektüel ortama doğan bir Filistinli ailenin çocuğu Yahudi İsa, Yahudi geleneklerine göre büyümüş olmasına karşın Mesihliğini açıklayıp mevcut Yahudi inanç sistemini karşısına alınca 12 havarisini seçip onları eğiterek Hristiyanlığın naslarını geniş halk kitlelerine yaymaya başlayınca Romalı ve Yahudi işbirlikçilerin sert tepkisine maruz kalmıştır. 30 yaşlarında topyekün tebliğ faaliyetine girişen ve bu işi üç yıl kadar sürdüren Hz.
İsa Yahudilerin yoğun baskısı ve Roma İmparatorluk idaresine şikâyet etmeleri üzerine Romalı yetkililerce idama mahkûm edilmiş çarmıha gerilerek infaz edilmiştir.
Aslında Hristiyanlık itikadi anlamda Yahudilikten çok farklı mesajlar getirmiş değildir. Fakat Hristiyanlık dinî eylem olmaktan ziyade sosyal yanı güçlü revizyonist bir hareket hâlinde kendini göstermiştir.

Hristiyanlığın merkez Roma Kültürüyle çatıştığı üç nokta olmuştur. Bunlar;

I. Fakir-zengin eşitliği (Köle-Efendi eşitliği),
2. Siyah-beyaz eşitliği,
3. Kadın-erkek eşitliğidir.

Hristiyanlık ilahi bir din olarak fakirler ile zenginlerin Allah indinde eşit olduklarını, beyazın siyaha, siyahın beyaza bir üstünlüğünün söz konusu olmadığını, kadınların erkeklerle eşit haklara sahip olduğunu söyleyince; zengin, beyaz ve erkek kültürünün dominant faktör olduğu Roma klasik kültür taraflarınca şiddetle reddedildi. İslamiyet'in yayılış döneminde olduğu gibi ilk Hristiyanlar fakirler, köleler ve kadınlardan çıkınış. Bu yeni din, bu insanlar arasında daha hızla yayılmıştır. Çünkü onlar İslamiyet'te olduğu gibi Hristiyanlıkta kendilerine gösterilen değer ile statü, saygınlık, hak ve onur elde etmişlerdir. Bu onların yeni dine yönelmeleri ve ona sahip çıkmalarını sağlamıştır. Nitekim Hz. İsa'nın ölümünden sonra kabrine yalnız kadınlar gelmiştir. Bu durum erkeklerin dayanılmaz baskıdan korkup çekindikleri şeklinde de izah edilebilir. Çünkü kadınlar mesihi beklemeyi en en çok isteyenlerdir.

Hz. İsa'nın ölümünden sonra baskıya dayanamayıp dağılan havariler tekrar bir araya gelmişler; herhangi bir kilise inşaatı yapamamışlardır. MS ilk 2 asır ilk Hristiyanlarla Yahudiler ve Roma idaresi arasındaki sürtüşme devam etmiştir.

Hristiyanlık başta Pavlus olmak üzere diğer Hristiyan misyonerlerinin Arabistan, Kıbrıs, Anadolu, Suriye, Makedonya, Yunanistan'a yaptıkları seyahatlerle yayılımını sürdürmüş, Avrupa'da da yeni din köylü ve köleler arasında hızla yayılmaya başlamış, ezilen insanların kurtuluş ümidi hâlini almıştır.

Havariler sonrası dönemde Hristiyanlar Filistin sınırlarını aşıp dört yöne yayılmaya başladığı dönemden itibaren bilhassa kardeşlik ve eşitlik söylemiyle Roma İmparatorluğunun sosyal yapısını derinden sarsmaya başlayan en büyük zulmü MS I. yy.da Neron'un tahtta bulunduğu dönemde gördü. Neron ile başlayan Hristiyan nefreti ve zulmü MS 81 yılında Roma tahtına oturan Titus Flavius Domitian tarafından Hristiyanların topyekün yok etme operasyonuna dönüştü. Hristiyanların zorla Roma dinine döndürme işlemi kısmen başarıya da ulaştı. Bazı Hristiyan cemaatler putperest oldu veya öyle görünmek zorunda kaldılar. Baskıya karşı koyan Roma baş psikoposu Fabian öldürüldü.
Fakat bütün bu Neron ile başlayan nefret, işkence, zulüm ve imha kampanyaları enteresandır Hristiyanlığı daha da güçlendirmiştir.

Nihayet Roma İmparatoru Konstantin MS 313 yılında yayımladığı Milan fermanı ile Hristiyanların devlet güvencesinde olduklarını, Hristiyanlığın Roma'nın resmi devlet dini olduğunu ilan etti. Bu gelişme ile bir nefes alan Hristiyanlar hızlı bir okullaşma faaliyetine giriştiler. Fakat bütün bu gelişme ve iyileşmeye rağmen Hristiyanlık IV. yüzyıla kadar bir yer altı hareketi olma özelliğini sürdürdü.

11.1. İlk Hristiyanların Okullaşma Faaliyeti:

İlk Hristiyanlar Filistin'de gördükleri baskı ve şiddete inat hızlı bir okullaşma faaliyetine giriştiler. Hristiyanlığı okullar yoluyla öğretmeyi ve yaymayı amaçlayan Hristiyanlar bir anlamda Roma idaresi, Antik Grek kültürü, Yahudilik ve paganizmin (putperestlik politeizm) tedib ve tehdidine karşı savunma yapıyorlar, belki de onların tesirinde kalmaktan öte onları tesirleri altına almak üzere bir intikam hareketine girişiyorlardı.
Bu niyetle Hristiyanlar kronolojik sırayla hepsi de Hristiyanlığı öğretmek ve yaymak amacına matuf olmak üzere aşağıdaki okulları kurdular.

11.1.1. Katechete (Kateşet) Okulları

İlki MS II. yy.ın sonlarında (yaklaşık 200 yılları civarında) İskenderiye'de Klemens tarafından kuruldu. İkincisinin Antakya'da kurulduğunu bildiğimiz bu okulların amacı "Katechete" yani Hristiyanlığı yaymak ve savunmakla görevli personeli yetiştirmekti"[5]

11.1.11. Manastır Okulları:

Aynı amaca yönelik olarak MS V-VI. yy.dan itibaren Hristiyanlar kendi faaliyetleri yolunda gerekli genç misyonerleri yetiştirebilmek için bu okulları kurdular.

11.1.111. Şövalye Eğitimi:

Hristiyanlar XI, XII. yy'da ilk defa Fransa'da kale veya prens saraylarında usta çırak usulüne göre "kendilerini Tanrı tarafından Hristiyanlığın savunulması işi için görevlendirilmiş olarak kabul eden:
I. Tanrıya,
2. Efendiye (usta),
3. Kadına hizmeti prensip edinen,

I. Ata binme,
2. Yuzme
3. Ok atma,
4. Kılınç kullanma,
5. Satranç oynama,
6. Şiir ve şarkı yazma ve söyleme yeteneklerine sahip olan savaşçı misyonerler yetiştirmek için bu eğitim şeklini kullandılar.

11.1.1V. Meslek Korporasyonları (Birlikleri)nda Eğitim:

Orta Çağ şehirlerinde usta çırak eğitim sistemi ile el zanaatkârlarınca bu zanaatların korunması, öğretilerek yaşatılması için hizxnet-içi eğitime benzer bir yetiştirme düzeni vardı. Çırak çeşitli aşamalardan geçer ustasının dini, ahlaki mesleki becerilerini elde edip "Usta"
(magistri) unvanıyla mezun olurdu.

11.1.V. Şehir Okulları:

XI ve XIII. yy.da şehirlerin Hristiyan nüfusu artınca "Şehir Okulları", Belediye okulları", Vakıf Okulları", "Yazı Okulları" adı altında; okuma', yazma, din derslerinin öğretildiği diğer kilise okullarında olduğu gibi kuvvetli bir disiplinin uygulandığı okullar açıldı.

Şehir meclislerine girmek isteyen aristokrat çocuklan hesap da öğrenerek bu okulları tercih ediyorlardı.

11,1.VI. Üniversiteler:

Ortaçağ Avrupasında XII ve IVX. yy.da çoğunun eski kilise okullarının temelleri üzerine kurulup? hocalar (Magistri) ile öğrencilerin birliği ile hayat bulan usta çırak yöntemiyle öğretim yapan kilisenin ve devletin kanunlarına tabi olan teoloji hukuk hatta tıp bilimlerinin okutulduğu kurumlardır.
İlk kurulan Üniversiteler, şunlardır: Bologna (I I 19), Salerno, Padua, Paris (1200 civarı), Cambridge, Oxfard (1249), Prag (1348), Krakau (1364), Viyana (1365), Heidelberg (1386), Köln (1388), Erfurt (1392), Leipzig (1409), Ingolstadt (1472), Trier (1473), Mainz, Tübingen (1477), Wittenberg (1502)... vs.

III. Manastırlar (Monostery):

111.1. Etimolojisi ve Orijini:

Manastırlar, Hristiyan âleminde kendilerine çok büyük önem atfedilen kurumlardır. Manastır terimi köken itibariyle Yunanca monos (yalnızlık, tek başına olma hâli) sözcüğünden türetilmiştir. Buradaki yalnızlık terimi, bütün insanlardan uzak olma (yalıtılmışlık) anlamına gelmez. Terim daha ziyade bir hayat arkadaşına (eşe) sahip olmama durumunu ifade eder. Başka bir deyişle, manastıra kapanan bir kişinin (keşişin) başlıca niteliği onun bekâr olması, kendisini cinsel bir oruçla sınırlamasıdır. Keşiş

olarak tanımlanan kişi, ille de insanlardan çok uzaklara gitmek ve onlarla tüm bağını koparmak zorunda değildir. Gerçi keşişlerin bir kısmı böyle bir hayatı yeğlemekte; şehir, köy ya da kasabalardan uzakça bir yerde yalnız başına kalmayı tercih etmektedir. Bu insanların kendilerini ibadete de vermeleri gerektiği için genellikle manastırların hemen yamnda katedraller inşa edilir ki keşiş bu katedrallerde ihtiyaç duyduğu dinsel metinlere de ulaşabilsin. Ancak manastır hayatını insan topluluklarına yakın mekânlarda yaşayan keşişler de vardır. Bunlar da genellikle (bir lokma bir hırka anlayışıyla örülü) yetinmeci (mütevazı) / asketik bir yaşam sürdürmeye çalışırlar. Eğer bir keşiş, bekâr olmakla ve diğer keşişlerin yanında yaşamakla yetinmiyor, bütün insanlardan uzaklaşmayı tercih ediyorsa ona ermit (Yunanca eremos, "çöl" ya da "hiç kimsenin yaşamadığı yer"
anlamına gelir) adı verilir. İslam kültüründe yaklaşık olarak "münzevi" kavramına karşılık gelmektedir.

111.11. Manastırların Tarihi:

111.11.1. İlk Hristiyan Manastırları, Keşişler ve Ermitler:

İlk manastırların ortaya çıkışı herhâlde Hristiyanlık inancı kadar eski bir tarihe dayanır.

Ancak tarihî kaynakların bulgulayabildiği en eski manastırlar III. yüzyıla aittirler; bunlar Mısırlı Hristiyanlarca inşa edilmişlerdir. Tarihin ilk keşişlerinin hayli yetinmeci bir yaşam sürdürdüklerini biliyoruz. Cinsellikten bütünüyle yüz çevirmiş olan bu insanlar sürekli olarak oruç tutuyor, günde bir kez yemek yiyor, bu öğünü de ekmek, su ve tuzla geçiştiriyorlardı. İlk manastırlarda yaşayan keşişler, gün ağarmadan ve güneş batıktan sonra da dinsel metinler okuyarak ruhsal bir dinginliğe ulaşmaya çalışıyorlardı.

İlk Hristiyan keşişlerinin en ünlüsü, Mısırlı Aziz Antuan'dır (251-356). Henüz 19 yaşında iken ermit olmaya, yani insanlardan uzak yalnız bir yaşam sürmeye karar veren Aziz Antuan, 40 yıl kadar buşekilde yaşamayı başarmış ve 312 itibariyle kendisine mürit olmak isteyen genç keşişleri de yanına almaya başlamıştır. Mısırlı zengin bir aileye mensup olan azizin malını mülkünü yoksullara dağıtarak kendini bir mezara kapattığı, oradaki 15 yıllık ikameti boyunca şeytanla mücadele ettiği ve şeytanı altettiğine inandıktan sonra da çöle çekilerek terk edilmiş bir kalede 25 yılını geçirdiği rivayet ediliyor. Onun yaşamını sürdürdüğü terk edilmiş kale, sonraları başka keşişlerce keşfedilecektir. Aziz'in yetinmeci yaşamından fazlasıyla etkilenen ve ona mürit olmak üzere yıkık kaleyi doldurmaya başlayan genç keşişler, bir süre sonra Aziz Antuan'un yalnızlık haline son vermişlerdir. Bu durumdan hiç hoşnut olmayan Aziz, bir gece kaleyi gizlice terk eder ve Kızıldeniz yakınlarındaki başka bir çöl arazisine yerleşir. Ancak keşişler bu yeri de bulurlar ve en sonunda ona mürit olan keşişlerin sayısı 10 000'e kadar çıkar. Genç keşişlerden kurtuluş olmadığını anlayan Aziz Antuan, büyükçe bir manastırda bu keşişlere rehberlik etmeye başlar ve 105 yaşında dünyadan ayrılana dek görevini sürdürür. Aziz Antuan'ınermitlik ve ruhani önderlik serüveni daha sonraları onun yolunu takip eden pek çok Hristiyan için ilham kaynağı olmuştur.

Hristiyanlık tarihî boyunca, ün kazanan bir ermitin yaşamını manastır yöneticiliğinde tamamladığına sıkça tanık olunmuştur. Ne var ki ermitlik yaşamından asla vazgeçmemiş ve kendisine mürit olmak isteyen keşişleri ısrarla reddetmiş Lycopolisli Aziz Jan (ölümü 394) gibi

şahıslar da vardır. Aziz Jan, artan ününe karşın hiçbir manastırın başına geçmemiş 50 yılını bir hücrede tüketirken kendisine danışmaya gelen Hristiyanları da bu hücreden yanıtlamıştır.

Keşişlik kurumu III. yüzyılın sonlarında Mezopotamya ve Suriye bölgelerine de sirayet etmiştir. Örneğin Antakya ilk manastırına 300 yıllarına doğru sahip olmuştur. Antakyalı ünlü keşişlerin başında Aziz Jan (Latince Yohannes ya da Johannes) Chrysostomus gelir. 350-407 yılları arasında yaşayan bu ünlü keşiş, sonraları İstanbul Patrikliği (398-404) görevine de getirilmiştir. Bu bölgede büyük ilgi gören manastırların birinin başmda Aziz Maron (ölümü 406 ila 423) bulunur. Bu şahsın (günümüzde Lübnan merkezli) Maroni Kilisesi'nin kurulmasında önemli bir rol oynadığı düşünülmektedir.

Ancak Suriyeli ermitlerin kuşkusuz en ünlüsü Aziz Symeon Sytlites'tir (390-459). Bu ermitin çağdaşlarınca günümüze aktarılan yaşamı gerçekten şaşkınlık uyandırıcıdır. Bir manastırda 10 yıl keşişlik yaptıktan sonra toplu yaşama uyum gösteremediği gerekçesiyle oradan uzaklaştırılan Aziz Symeon, 3 yılını bir hücrede geçirdikten sonra, insanlarla bağını bütünüyle kesmeye niyetlenir ve şaşırtıcı bir yönteme başvurur. O, bundan böyle, çölün ortasında inşa ettiği 17 metre uzunluğundaki ve yarım metre genişliğindeki bir kulenin tepesinde yaşayacaktır. Aziz Symeon, projesini uygulamaya koymuş ve yaşamının son 37 yılını (hiç aşağıya inmeden ve hiç düşmeden) bu kulenin tepesinde dua ve ibadet ederek geçirmiştir. Kulenin genişliği yarım metreyi aşmadığı için burada uzanarak dinlenmek mümkün değildir. Aziz, uykusu geldiğinde de oturmak zorundadır. Symeon'u tanımlamak için kullanılan sytlites unvanı da Yunan dilinde kule / kolon anlamına gelir. Peki, Symeon beslenme ihtiyacını nasıl gideriyordu? Symeon'un ünü az zamanda bütün Hristiyanlık âleminde yayılmıştı. Onu görmeye gelen müminler, bir sepete yiyecek koyuyor ve bu yiyeceğin Aziz tarafından yukarı çekilmesini bekliyorlardı. Symeon kuledeki 37 yıllık yaşamını tamamladığında (elinde kitap) dua eder vaziyetteydi. Aşağıdan ona hayranlıkla bakanların bilmediği şey Aziz; 'in kuledeki yaşamının ne denli çileli olduğuydu. Symeon'un vücudu hareketsizlikten iflas etmişti, tabanında derin yarıklar açılmıştı.[7] Çöl, dağ başı, kaya tepesi, kule, ıssız adalarda başlayan Hristiyan manastırlarının hikâyesi daha sonraki yüzyıllarda şehirlerin en ihtişamlı binaları haline gelmelerine dek sürecektir.

III. III. Manastırların Felsefesi:

Bütün ilahi dinler, ideolojiler ve rejimler kendi varlıklarını sürdürmek ve geleceklerini teminat altına almak isterler. Bu felsefeye hizmet edecek mensuplarına dünyevi ve uhrevi taahhütlerde bulunurlar. Dinin mensupları da dine, dindara hizmet etmek suretiyle Tanrı ve İsa'nın

rızasına ulaşmayı dilerler. İşte bu istek ve iman onları dinî kurumlar kurmaya, kurulmuş olanları yaşatmaya yöneltir. Bunun adı bazen "Tanrı aşkı" bozan "İsa aşkı" olur.
Manastırlar bu düşünce ve felsefenin ürünüdürler.

III.IV. Manastırların Politikası:

İlk manastırlar mahalli kültüçün ulaşamayacağı toplumun etkilerinden ve merkezi yönetimin gözünden

uzak izole edilmiş kuş uçmaz kervan geçmez yerlere yapıldı. 8-10 yaşlarındaki çocuklar henüz Hristiyan öncesi kültürün sadık bir mensubu olmadan manastıra alınır fizikî şartlar da kullanılarak ailelerinden ve sosyal çevrelerinden soyutlanarak 10 yıl kadar süren tam bir beyin yıkama operasyonuyla önce Hristiyan sonra da Hristiyanlığı yaymaya gönüllü (volunteer) misyonerler hâline getirilirlerdi.
Eğitim tümüyle Hristiyan dinî dogmaları çerçevesinde ve olabildiğince yorumsuz, tartışmasız ve zihne yüklenilerek ezberletme yoluyla yapılırdı. Öğrencileri erkekti.
III.V. Manastırların Fiziki Yapısı:
Manastırların ilk ömekleri merkezi idarenin baskısından kaçabilmek, manastıra getirilen öğrencilerin geleneksel pagan ve Hristiyanlık dışı kültürlerle ilişkilerini kesebilmek için tabiatın imkânları da zorlanarak en erişilmez ve ulaşılmaz yerlere yapıldıklarını biliyoruz. Güvenlik, sosyal izalasyon ve pedegojik gereklerden böyle yerlere inşa edilen manastırlar genel olarak şu kısımlardan oluşmaktadır.

I. Dış manastır. Extemi (yemin etmeden kalan öğrenciler) için,
2. İç manastır. Oblati (yemin edip, keşiş olmak isteyen öğrenci) için,
3. Yatakhane,
4. Dershane,
5. Kütüphane,
6. Capellalar (Küçük ibadet odaları veya kuleleri),
7. Kilise,
8. Kopyalama (istinsah) hattat odaları (Scriptorium),
9. Dersi işleme odaları,[9]
10. Aşhane (yemek pişirilen, meyve, sebze işleme ve süt ürünleri imalathanesi),
I I. Banyo ve tuvaletler,
12. Mürekkep imalathanesi, [10]
13. Çeşme. [11]

III.VI. Manastırların Yönetimi:

Bir manastırın hizmete girebilmesi için en az 12 keşişin mevcudiyeti gerekliydi. Keşişler aralarından seçtilderi ve ataması papa ya da bölge psikoposu tarafından onaylanan başrahibe iteat ederlerdi. Başrahip görev bölümünü yapar manastır dışındaki arazinin ekilip biçilmesi görevlerine uygun keşişleri görevlendirirdi.
Başrahip ayinlere başkanlık eder, manastır günlük hayatının teftişini yapardı.
Manastır çatısı altında şu hizmet personeli bulunurdu:

I . Başrahip,
2. Keşişler,
3. Yeminli veya yeminsiz öğrenciler,
4. Muhafızlar,
5. Sadakacılar,
6. Hastabakıcılar,

7. Kilerciler,
8. Mutfak personeli.

Tam teşekküllü manastırlarda dahi bu hizmetlerin birçoğu manastır personelinin işbirliğiyle yapıldığı sanılmaktadır.

III.VII. Manastırların Fonksiyonları:

Ortaçağda Hristiyan tarikatları, kendi faaliyetleri için gerekli genç elemanları, bağlı oldukları tarikat ilkelerine uygun düşecek şekilde yetiştirmeyi sağlayacak okullar açmışlardır. Bu okulların en karakteristik olanları şüphesiz manastırlardır. Manastırların fonksiyonlarını şöyle sıralayabiliriz.[13]

ııı.vıı.ı. Güvenlik Fonksiyonu:

Özellikle katı Hristiyanlar için hukuksuzluğun ve düzensizliğin hüküm sürdüğü yaklaşık X. yy.a kadar güvenli bir dinî hayatın yaşandığı tek yer manastırlardı. Manastırlarda güçlünün değil, dinin kuralları hâkimdi. Toplumdaki ürkek, dindar ve çalışkan kişiler kaba medeniyetin vahşiliğinden ve karışıklığından kaçıp buralara sığındılar.
Trabzon il sınırları içerisinde bulunan Sumela, Vazelon ve Kuştul (Hızır-İlyas) Manastırları yukarıdaki tamma uyan en tipik manastırlardır. [14]

III.VII.II. Tarımsal Üretim Fonksiyonu:

Dış dünyadan gelebilecek saldırılardan ve yağmacılardan korunmak amacıyla şehir merkezlerinden uzağa yani kırsal bölgeye kurulan manastır mensupları günlük iaşelerini tedarik edebilmek için çevrelerindeki araziyi uygun zirai faaliyetler için kullanarak destek almadan ayakta kalmayı başardılar. Kapalı bir ekonomik sistem kurarak varlıklarını sürdürdüler. Manastırların zenginleşmesi, zengin vakıflara ve bol miktardaki bağışlara kavuşmalarından sonradır.

Manastırların sadece tarımsal üretim değil hayvancılık da yaptığını; Yavuz Sultan Selim'in (1512-1520) Sumela Manastırına tereyağ sipariş ettiği, bu manastırın keşişlerinin bir fıçı koyun tereyağını vapurla İstanbul'a gönderdikleri, Yavuz'un da mukabilen iki adet büyük mum çubuğu göndererek mukabelede bulunduğu ve buna manastır rahiplerinin "mumları manastırımızın en mutena köşesinde saklayacağız" şeklinde his beyan ettiklerine ilişkin bilgiyi kaynaklardan ediniyoruz

III.V.III. Sanat ve El zanaatları Merkezi Fonksiyonu:

Issız ve sessiz yerlerde, insanlardan uzakta inşa edilen manastırların dışa kapalı bu hâli onlara yoğun bir sanat ve kültür merkezi hüveyeti kazandırıyordu. Gerçekten manastırlar tam anlamıyla bir düşünce merkezleriydi. Dinî, mimari, resim, heykel, tezhip, vitray, kuyumculuk, edebiyat (bilhassa şiir, ilahi) ve müziğin kayda değer üstadları manastırlarda bulunur, sanatlarını icra ederlerdi.[16]

III.IVV.III. Misafirhanelik Fonksiyonu:

Manastırlar felsefelerinin bir gereği olarak fakir, fukara, garip, yolcu, düşkün, aç, yorgun, hasta vb. insanların kabul edilip, dinlenme, beslenme, tedavi ve konaklama hizmetlerinin verilip, Hristiyan misafirperverliğinin merkezi haline gelmiş kurumlardır. [17]

III.VII.IV. Kopyalama (İstinsah) Fonksiyonu:

Manastırların en karakteristik fonksiyonlarından biride az sayıdaki kitabı kopyalamak suretiyle çoğaltmaktı. Tek bir kitabın üretimi bile büyük bir çaba gerektirmekteydi. [18] Birçok önemli manastırın görevli keşişleri okuma ve yazma konusundaki yeteneklerini buldukları sessiz, sakin ve güvenli ortamın avantajı ile nadir bulunan eserleri yeniden yazarak çoğaltma işinde kullanıyorlardı. Çoğaltılan eserler arasında:

I. İncil metinleri,
2. Ayin kitaplan,
3. Azizlerin anlatıları,
4. Kutsal metin yorumları,
5. Roma klasikleri,
6. Manastır günlükleri,

7. Önemli tarihi olaylara ait Latince metinler[21] sayılabilir.

Manastırların kitap kopyalama işlevi beraberinde metinlerin üzerine yazıldığı koyun, keçi ve dana derisi işleme ile yazı aracı özellikle siyah ve kırmızı renkli olan mürekkep imalatı telmiklerinin geliştirilmesini getirdi. Cilt için de domuz derisi kullanılırdı.

İstinsah yoluyla çoğaltılan kitaplar manastır kütüphanesine cildinden zincir ile kütüphane rafina bağlanır, böylece kaybolması ya da çalınması önlenirdi.

Manastırlarda kopyalama ya küçük odalarda birer birer oturarak ya da büyük bir odada bir keşişin orijinal metni okuyup diğer 3, 5, 10 kadar bile olabilen keşişlerin yazmaları şeklinde olurdu.[22]

III.VII.V. İbadethane Fonksiyonu:

Manastırlardaki eğitim faaliyetinin bir anlamda uygulamasını ibadetler oluşturmaktadır. İbadet manastırların en karakteristik faaliyet birimlerinden birisini oluşturur. Manastır ibadetlerinde takrir (anlatım), dua, bilgilendirme, imcil ayetleri ve onların tefsirleri, peygamber mucizeleri, ilahiler iç içe girmiş bulunmaktadır.

Manastırdaki ibadetlere başrahip başkanlık etmekte, ibadetler genç Hristiyanlar için Hristiyanlaştırma aracı olurken belli başlı öğretim içeriğini de teşkil etmektedir.

Manastırda ibadet (ayin, oruç vs.) ay, gün ve saatlerinin doğru belirlenebilmesi için matematik ve astronomiye çok önem verilmektedir.

Bizans İmparatorluğu, yoğun bir manastır yaşamına ev sahipliği yapmıştır. Bizans manastır kültürüne en büyük katkıyı sağlayan keşişlerin başında Aziz Aleksandr (ölümü 430) gelir. Bir süre Suriye'deki manastırların birinde keşişlik yaptıktan sonra bir dağın tepesine çekilen Yunan kökenli bu ermit, daha sonra kendisine mürit olmak isteyen 400 kadar keşişin önderi olmuş ve Akemetes / Uykusuzlar Manastırı'nı kurmuştur. Bu manastırın müritleri, 24 gruba ayrılmış; vardiya usulüyle 24 saat kesintisiz ibadet etmeleri ve ilahi okumalarıyla tanınmışlardır.[23]

Bazı keşişlerin başka bir amelde bulunmaksızın yalnızca dua etmeleri ise kimi kilise babaları tarafından hoş karşılanmamaktadır. Onlara göre, içinden İsa'ya dua etmeyi sürdüren bir keşiş, aynı zamanda elini de dolu tutmayı öğrenmeli, yoksulların yaşamlarını kolaylaştırmayı hedeflemeli, üretken olmalıdır. Ancak keşişlerin bir kısmı, kendilerini içsel ibadetten uzaklaştıran el işleriyle uğraşmayı doğru bulmamış, hatta dua dışındaki her türden ibadeti / ritüeli (örneğin vaftiz olmayı) yararsız addetmişlerdir.[19] III.VII.VI. Eğitim ve Öğretim Fonksiyonu:
Ortadoğu ve Avrupa'nın V ve X. yy.lar arasında en köklü eğitim öğretim ve kültür merkezleri şüphesiz manastırlardır. Aslında manastırların bir ibadet yeri oluşlarından daha etkili fonksiyonları onların birer okul oluşlarıdır. Bilhassa Orta Çağın ilk dönemlerinde eğitim alanında manastırlar birer öncü kurum niteliğindedirler.

ııı.vıı.vı.ı. Manastırların Akademik Kadrosu:

Manastırlarda günlük faaliyetleri yürüten rahiplerden ayrı olarak didaktik hizmeti yürütmekle görevli farlı eğitim ve statüye sahip rahiplerden söz edemiyoruz. Rahipler arasında iş bölümü veya uzmanlaşmaya dayalı bir farklılaşmanın olduğuna her rahibin uzmanlık dalına ait dersler verdiğine dair bir bilgiye sahip değiliz.

Manastırlarda her bir rahibin bir diğerinin yaptığı işi yapabildiğini toplam kalite prensibini hatırlatır biçimde her rahibin her şeyden sorumlu olduğu bir görev anlayışı içinde akademik hizmetinde bir işbirliği içerisinde yürütüldüğü sanılmaktadır.
Fakat manastırda deri işlemeciliği, mürekkep imalatı, tezhip, ciltleme vb. spesifik maharetler gerektiren hizmetleri uygun rahiplerin ya da personelin üstlendiğini tahmin edebiliriz.

ııı.vıı.vı.ıı. Manastırların Öğrenci Profili:

Manastırların öğrencileri, çocuklarının kilisenin hizmetinde olmasını isteyen ailelerin çocuklarından oluşmaktaydı. Aileler çocuklarını manastıra göndermede gönüllüydü. Aynı gönüllülüğü çocuklarda gören olmazdı.

Bazı kız manastır okullarının varlığına rağmen manastır okullarının öğrencileri erkekti. İlk zamanlarda psikoposlar, çocukların evleriyle bağlantılı şekilde manastıra devam etmelerine sıcak bakmış olmalarına rağmen bunun amaca uygun olmayışı yüzünden terk edildiğini ve hepsinin yatılı öğrenci statüsüne sokulduklarını görüyoruz.

Manastırlara öğrenciler 9-10 yaşlarında gelirlerdi. Bu okullarda iki tip öğrenci olurdu:
I. Oblati: Manastırlarda keşiş olmak üzere yemin ederek kalan öğrencilerdir. Bunlar "iç manastır" denen bölümlerde kalır, daha yoğun bir ders ve disiplin altında tutulurlardı.
2. Externi: IX. yy.dan sonra yemin etmeksizin manastırda kalan, "dış manastır" denen bölüm veya okullarda okuyan öğrencilerdir.

III.VII.VI.III. Öğrencilerin Yaşı ve Öğrenim Süresi:

Gençler manastır eğitimine hazırlanmaları için erken yaşta (yaklaşık 9-10 yaşlarında) manastırlara alınırlardı. Buradaki öğrenim süreleri 9-10 yıl kadar sürebilirdi . Bu süre içinde yeni bir Hristiyan insan olarak mezun olurlardı. 10 yaşında manastıra gelip burada yaklaşık 10 yıl süren bir manastır öğretim programından geçen çocuklar 20 yaşlarına geldiklerinde beyinleri yıkanmış yeni dini bütün yönleriyle öğrenip yaşayan ve yaşatmak için gayret gösteren insan haline gelmiş oluyorlardı.

ııı.vıı.vıı. Manastırların Öğretim Metodu:

Manastır öğretiminin yegâne metodu ezberdi. İncil metinleri, İncil tefsirleri, havarilerinin hayat hikâyeleri, dinî karakterdeki şiirler, ilahiler (. . .) çocuklara ezberletilirdi. Zihne haddinden fazla yüklenilirdi. Tartışma ancak rahipler arasında olabilirdi. Öğrenciler arasında veya derslerde tartışmaya hatta kişisel yorumlara yer verilmezdi.

Bazan da rahip kürsüden bir dini metni olur, yorumlayarak takrir (Lectio, anlatım, nutuk) ederdi. Öğrencilerin elinde ders notları değil hazır kitaplar olurdu.

III.VII.VIII. Manastırlardaki Öğretimin İçeriği:

Tam teşekküllü manastırlarda güçlü ve kaliteli bir eğitim öğretim verilirdi.
"Bu okullara yeni başlayanlar, önce okuma, yazma ve hesap gibi temel bilgileri kazanırlardı. Bunun yanında da Latince dualar, metinler, inanç ilkeleri (dogmalar) ve dinî ilahiler öğretilirdi.
Yüksek bir teoloji öğrenimi görebilmek için, yalnızca Latince bilgisi değil ayrıca Antik çağdan kalma "yedi serbest san'at" bilgilerine de sahip olmak gerekli idi. Bu "hür san'atlar"ın "trivium" ve "Quadrivium" dalları, Manastır okulları'nda farklı yaygınlık ve derinlikte öğretilirdi.[26]
Trivium'dan (üç serbest sanat):

I. Latince grameri
2. Retorik (güzel konuşma-Hitabet)
3. Dialektik (tartışma teknikleri)

Quadrivium'dan (dörtlü serbest sanat):
I. Matematik
2. Astronomi
3. Müzik
4. Edebiyat dersleri öğretilirdi.[27]

Trivium'dan her şeyden önce Latince grameri 'ne önem verilirdi; retorik ve dialektik ise ikinci planda kalmışlardı. Quadrivium'dan ise Matematik ve Astronomi 'ye kilisenin bayram takvimlerinin hesaplanması işinde ihtiyaç duyulmaktaydı. Müzik teorisi ise kilise korolarında büyük bir önem taşıyordu.
Manastır mensupları, Antik çağdan kalma bu "kafirilimleri"ne karşı büyük bir nefret duyuyorlardı. Onun için de bunları ya Hristiyanlık rengine sokarak 28 ya da Hristiyanlık sansüründen geçirdikten sonra kabul ediyorlardı.

III.VII.X. Misyoner Yetiştirme Fonksiyonu:

Manastırlar önce yakın çevrelerinde yaşayan insan topluluklarıyla sosyokültürel ve ekonomik ilişkiler kurup onlarla iletişim ve etkileşime girerek toplumsal hayata müdahalede bulunurlardı. Hristiyanlığın propagandası öğretilerek yayılmasına yönelik ilk misyonerlik halkası buydu.

Öte yandan manastırda yeterli eğitim ve öğrenimi görüp gerekli olgunlaşmayı gerçekleştirmiş mezunlar; yeminli, gönüllü (volenteer) olarak eski tabirle "bir değnek bir torba ile" manastırdan ayrılır, onlara göre "barbar" olan, henüz Hristiyanlığın ulaşmadığı coğrafyalarda yaşayan dünyanın diğer toplumlarına bu dinî takdim ve teklif edip, öğretmek yoluyla yayılımını sağlamaya çalışırlardı.

Birçok manastır mezunu Hristiyan misyonerin Avrupa, Asya ve Afrika'nın balta girmemiş ormanlarında misyoner faaliyetleri esnasında hayatlarını kaybetmiş olmalarına karşılık Roma'nın devlet (resmî) dinî olma avantajını da kullanarak amaçları yolunda bir hayli başarılı olduklarını söylemek mümkündür.

Sonuç:
Dinler, rejimler ve ideolojiler varlıklarını idame ettirmek ve geleceklerini garanti altına alabilmek için okullar açarak kendi taraftar hatta misyoner ve propagandistlerini yetiştirmenin yollarını ararlar.
Bu amaçla Hristiyanlar MS II. yy.dan itibaren kateşet, manastır okulları, şövalye eğitimi, mesleki korporasyonlar, şehir okulları hatta XIII. yy.da da üniversitelerini kurarak güçlü bir okullaşma faaliyetine giriştiler. Bize göre Hristiyanlığın orijinalini yitirmiş, insan eliyle tahrip edilmiş şekline rağmen mevcut dinler arasında daha geniş coğrafya ve daha büyük nüfusa ulaşabilmiş olmasının temelinde onun okullaşma sahasında gösterdiği başarısı vardır.
Hristiyan okullaşma faaliyetinin merkezinde ise manastırlar yer alır. Bütün bir ortaçağ boyunca Hristiyanlığın programlı eğitiminin (öğretim) yapıldığı, Hristiyan akıl takımı ve propaganda gönüllüsü misyonerlerinin yetiştirildiği, çevre halklar ile bütünleşerek dinin geniş halk kitlelerine ulaştırıldığı eğitim, sığınma, el zanaatları, propaganda ve ibadet merkezleri manastırlar olmuştur.
Manastırın Hristiyan dünyasındaki yerini anlatabilmek için: İslam dünyasındaki cami, medrese, tekke, zaviye, ribat, hankâh, kervansaray vb. kurumların işlevlerinin en az bir kısmını yerine getiren komplike bir din kültürü ve eğitimi hizmetleri merkezi ve bir sosyal dayanışma ve yardımlaşma kurumu olduğunu söylemek yeterli olacaktır sanırız.
X. yy. 'dan sonra manastırlar artık birer şehir merkezi kurumlarıdır. Çünkü dağa veya taşraya çıkmaya, saklanmaya lüzum kalmamıştır.
Günümüzde dahi Batı Hristiyanlığı kilisenin çevresinde, Doğu Hristiyanlığı ise manastırlar etrafında örgütlenmeyi sürdürmektedir.

[1] Bekri, A. H. Keskioğlu, O. Hazreti Muhammed ve Hayatı, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 1981, s. 7078.

[2] Demirci, Kürşat., Hristiyanlık, TDV. İslam Ansiklopedisi, İstanbul, 1998, s. 328-340

[3] Kur'an-ı Kerim'e göre Yahudiler İsa gibi gördükleri başka birini çarmıha germişler, İsa göğe yükseltilmiştir, en Nisa 4/157.

[4] Demirci, Kürşat.,a.g.m., s. 328-340 (331).

[5] Aytaç, Kemal., Avrupa Eğitim Tarihi, MÜ, İlahiyat Fakülteri Yayınlan, İstanbul, 1998, s. 81.

[6] Aytaç, Kemal, age., s. 87-88.

[7] Mesela; Paris Üniversitesinin çekirdeğini Notre Damepsikoposluk Okulu teşkil eder.

[7] Çıvgın, İzzet, Ortaçağ Tarihi, Maya Akademi, Ank. 2008, s. 372.

[8] SumeIa Manastırı en tipik ömeklerden biridir. Trabzon'a 48 km uzaklıkta, Çam ağaçları ile haplı iki dağ arasındaki derin vadide, dere yatağından 220 m yükseklikte kısmen kayalar üzerine oturtulmuş bir yapıdır. Aynı yapı sitilinde Maçka sınırlan içinde Vazelon ve Kuştul Manastırlarından da söz etmek gerekir. Gürcistan'daki Chiaturadakiömekte manastıra giden yol olmayıp kayanın tepesindeki yapıya, ziyaretçi yukarıdan zincirin ucuna bağlanmış sepet yardımıyla çıkrık düzeneğiyle çekilmektedir. Son yıllarda kayaya monte edilmiş bir metal merdiven sistemi kurulduğu haberleri alınmıştır.

[9] Cubberley. Elwood P. a.g.e., 144-150.

[10] Op. Cit. s. 145.

[11] Komüsyon, Cumhuriyetin 50. Yılında Trabzon Kültür Bölümü, Ajans-Türk Matbaacılık, Ank. 1973, s. 113-171

[12] Örtük, İsa, a.g.m., s. 2166 vd.

[13] Cubberley, Ellwood P. a.g.e., s. 141-142.

[14] Komisyon, Cumhuriyetin 50 Yılında Trabzon, Kültür Bölümü, Ajans-Türk Matbaacılık, Ankara, 1973, s. 113171(123).

[15] Yazıcı, Nesimi., "Osmanlı Günlük Hayatından Seçilmiş Örnekler Eşliğinde Farklılıklar Karşısında Hoşgörü Kültürümüz", Birlikte Yaşama Kültürü ve Hoşgörü, Hitit Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Yayını, Ank. 2010, s. 29-51.

[16] Öztürk, İsa., Manastır, Axis, C.4, Milliyet-Hachette, İstanbul, 2000, s. 2166-2167.

[17] Cubberley, Ellwood P.,a.g.m, s. 144.

[18] Akyüz, Yahya., Türk Eğitim Tarihi, Pegem Akademi, Ankara, 2008, s. 493.

[19] Çıvgın, İzzet.,a.g.e., s. 374.

[20] Aytaç, Kemal, a.g.e., s. 87.

[21]Cubberley, Ellwood P. A. G.m.s. 144.

[22] Öztürk, İsa, a.g.m., s. 146.

[23] Çıvgın, İzzet, a.g.e., s. 372.

[26]Aytaç, Kemal.,a.g.e., s 86

[27]İbidem.

[28] Aytaç, Kemal.,a.g.e., s. 86-87.

Kaynaklar

Akyüz, Y.(2008). Türk eğitim tarihi. Ankara: Pegem Akademi, 493.
Cübberıey, E. P. A. G. M. S. 144.
Cumhuriyetin 50 yılında Trabzon, kültür bölümü. (1973). Ankara: Ajans-Türk Matbaacılık, 113171
Cumhuriyetin 50. yılında Trabzon kültür bölümü. (1973). Ankara: Ajans-Türk Matbaacılık, 1 13171.
Çıvgın, İ.(2008). Ortaçağ tarihi. Ankara: Maya Akademi, 372.
Demirci, K.(1998). Hristiyanlık. İstanbul: Tdv. İslam Ansiklopedisi, 328-340.
Kemal, A. (1998). Avrupa eğitim tarihi. İstanbul: Mü, İlahiyat Fakülteri Yayınları, 81.
Keskinoğlu, B. (1981). A.H. O. Hazreti Muhammed ve hayatı. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınlan,70-78.
Öztürk, İ. (2000). Manastır, Axis. İstanbul: Milliyet-Hachette, 2166-2167.
Yazıcı, N. (2010). "Osmanlı günlük hayatından seçilmiş örnekler eşliğinde farklılıklar karşısında hoşgörü kültürümüz", birlikte yaşama kültürü ve hoşgörü. Ankara: Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayını, 29-51.

BÜYÜK SELÇUKLU İMPARATORLUĞU, VEZİR NİZAMÜ'L-MÜLK ve MEDRESELER İLİŞKİSİ

Yrd. Doç. Dr. Selâmi SÖNMEZ*

ÖZET

Büyük Selçuklu İmparatorluğu Dünya Tarihinin en büyük devletlerinden biridir. En parlak dönemini Alp Arslan ve oğlu Melikşah zamanında yaşamıştır. Alp Arslan ve Melikşah zeki, başarılı ve ileri görüşlü sultanlardır.

Her ikisinin veziri Nizamü'l-Mülk'tür. Vezir asla hükümdar değildir. O en yüksek rutbeli memurdur. Yaptıklarını hükümdar adına yapar.

Medrese İslam dünyasında İlahiyat ve Hukuk öğretimi yapılan yükseköğretim kurumudur.

Medreselerin ilk biçimleri Horasan ve Maveraünnehir'deki cami okulları ve özel okullardı ve Kerramiye manastırlarının etkisine karşı koymak amacıyla geliştirildi.

Medrese sistemi Horasan bölgesi okullarının devamlı geliştirilmesinin bir sonucudur ki, onlara da medrese denirdi. Bu yerin origini Maveraünnehirdeki ilave ile geliştirilmiş olmalıdır.

Nizamiye Medresesi bir gelişim sürecinin doruk noktasını temsil eder ve onun Nizamü'l-Mülk tarafından yaratılması mümkün olmayıp mesnetsizdir. Biz Nizamü'l-Mülk'ün sonuçları yaratan biri olmaktan çok gelişim aşamasının kararını veren kişi olmaya, bir sıçrama noktası olarak kabul edilmeye daha layık olduğu kanaatindeyiz. Oysa medrese sisteminin temellerini Nizamü'l-Mülk'ün attığını ileri süren çeşitli görüşler vardır.

Selçuklu sultanları Alp Arslan ve Melikşah'ın veziri Nizamü'l-Mülk çeşitli medreseler ve benzer kurumlar inşa etti ki, bunların en şöhretlisi Bağdat'taki Nizamiye Medresesi olup genellikle İslam otoritelerince İslam dünyasının ilk medresesi olarak kabul edilir.

Medrese Selçuklu İmparatorluğu ve Sünni inancın pekiştirilmesinde çok önemli bir role sahiptir.

* Atatürk Üniversitesi, K.Karabekir Eğitim Fakültesi Öğretim Üyesi.

Aslında Sultan Alp Arslan'ın izini alan ve Nizamü'l-Mülk, Sultan'ın imparatorluğunun çeşitli bölgelerinde okulların inşası emrini uygulamıştır. Hatta Sultan Alp Arslan devlet bütçesinin onda birini inşaat harcamalarına sarfetmesi için vezire tahsisini istemiştir.

Selçuklu İmparatorluğu ve Sünni akidenin yerleşmesinde; mezhep hizipciliğine ve manevi ve politik çabalara karşı koymada; medrese sistemini açık bir şekilde görevlendirme fikrinin ilk kez olmak üzere Nizamü'l-Mülk'e ait olduğuna dair genel bir kabul vardır. O, bu okulları, Selçuklu İmparatorluk politikasının bir sosyal bütünleştirmeyi destekleme aracı haline getirmiştir.

Hülasa; modern bilim adamları arasında genel olarak, İslam dünyasında Nizamü'l-Mülk zamanından önce de medreselerin mevcudiyetine dair inancı içeren benzer görüşler vardır.

SUMMARAY

SALJUQ EMPİRE, THE VEZİER NİZAM AL MULK AND MADRASAS RELATİONSHİP

The saljuq Empire is one of the most magnificient states of the History of the world. İn the Saljuq times the most brilliant period is time of saljuq kings Alp Arslan and his son Malikshah. Both of them are intelliqent, foresight and succesful.

Nizam al Mulk (d. 1092) is vezier of the Saljuq kings Alp Arslan and Malikshah. Vezier is never a Sultan. He is the highest grade an official. He puts in to force his duty in the name of Sultan.

The madrasa in İslam the school for higher education in theology and law.

The "primitive madrasas" of Khurasan and Transoxiana were apparently mosque schools and private schools, and were developed in order to counteract the influence of the schools attached to Karranid monasteries.

The madrasa system was the result of a continuous development of the schools of the districts of Khurasan, which were also called madrasas. This place of origin should be enlarged by the addition of Transoxiana.

The Nizamiya Madrasa represents the culmination of an evolutionary process, and it is impossible that it should have been created by Nizam al Mulk out of a vacuum.

We shall deal with the developments which led up to its creation rather than try to determine which stage of the evolution most deserves to be called a starting point. However various views have been advanced as to the origins of the system established by Nizam al Mulk. Nizam al Mulk vezier of the Saljuq kings Alp Arslan and Malikshah, built several madrasas and these institutions, the most famous of which was the Nizamiya of Bagdad, are generally considered by İslamic writers as the first madrasas of İslam.

The Madrasa has very important the role in the consolidation of the Saljuq Epire and of Orthodoxy.

İn point of fact the Sultan Alp Arslan gave permisson and Nizam al Mulk gave orders for colleges to be built in various parts of the Sultan's empire. He further ordaind that one tenth of the royal revenue allotted to him as vezier sholud be set aside for expenditure on the building.

İt is generally accepted that Nizam al Mulk was the first to see clearly the role that should be assigned to the madras asystem in the stabilization of the Saljuq Empire and orthodoxy, and in the spiritual and political struggle against the schismanic sects and that he made the support of these schools an integral part of the policy of the Saljuq Empire.

Briefly, modern scholarship generally, has likewise expressed the belief that there were madrassas in Islam before the time of Nizam al Mulk.

GİRİŞ

Türk Eğitim Tarihinde, eğitim sistemimizin felsefesi, amaçları ve politikası üzerinde doğrudan kararlar verip, birinci dereceden belirleyici olup da etnik kökeni Türk olmayan iki tipik örnek şahsiyet vardır. Bunlardan birisi Büyük Selçuklu veziri Nizamü'l-Mülk (1018-1092) diğeri ise Osmanlı maarif nazırı Mustafa Sati El-husri (1880-1968) dir. Nizamü'l-Mülk'ün gerek iç ve gerekse dış kamuoyunda önemli bir imaja sahip olmasına rağmen eğitimci kişiliğinden Yahya Akyüz Bey'in dışında bahseden çıkmamıştır. İşte bu çalışma işaret edilen boşluğu doldurmak niyetiyle yapılmıştır. Genel olarak ifade etmek gerekirse;

"Üzerinde yaşadığımız vatanı bize kazandıran bir Türk kavminin yaşadığı devir olmak itibariyle Selçuklu Devri Tarihi'ne alaka ve sempati beslenmesini tabii bulmakla beraber, mükemmel eserler ortaya koyabilecek kafi elemanın mevcudiyetine rağmen, bu devri aydınlatacak eser vermekte gösterilen ihmal ve lâkaydînin mânasını anlayamadığımızı itiraf edelim"[57]

Hatta Prof. Dr. M. Altay Köymen, bu sahada beklediği oranda eser verilemeyişi ile ilgili rahatsızlığını dile getirdikten sonra, "Aynı sahalarda tetkikler yapanların birbirlerini ikaz etmeleri, daha sarih ifadesiyle, birbirlerini kontrol ederek çalışmaları Türk Tarihi tetkiklerinin hayrınadır"[58] demektedir. Benzer bir kanaat de Osman Turan'a aittir.

"Selçuklular, Şimali Afrika hariç hemen bütün İslam dünyasına ve yeni fethettikleri Anadolu'ya hakim oldukları, Türk, İslam kavim ve medeniyetlerinde yeni bir devir açtıkları, Türk ve İslam tarihlerinin üçte birini ve dört asrını işgal ettikleri halde bu büyük devir henüz karanlıklardan kurtulamamış bir çok meseleleri meydana çıkarılamamış ve aydınlanamamış, hatta bazan da tersine anlaşılmıştır"[59].

İnsanlığın, yirminin üzerinde medeniyet kurduğu söylenir[60]. Bu medeniyetlerin kronolojik olarak düşünüldüğünde, birbirlerinden bağımsız olmayıp, hatta birbirlerinin bilgi ve tecrübe birikimlerini hatta ve hatta aynı yapı ve insan malzemesini kullandıkları bile görülür. Bu genel kanıya paralel olarak; Hun, Göktürk ve Uygur İslam öncesi Türk medeniyetleri, İslam sonrası ile somut ifadesini Selçuklularda bulmuştur. Selçuklular bugünkü Afganistan topraklarından Orta Anadolu'ya, kuzeyde Maveraünnehir'den

[57] Köymen, M. Altay. "Büyük Selçuklu İmparatoru Melihşah Devrine Dair Bir Eser Münasebetiyle", Belleten, C. XVII. S. 68, 1953, s. 557-604.
[58] Köymen, M. Altay, A.g.m., . 557-607.
[59] Turan, Osman. Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti, Dergah Yayınları, İst., 1980, s. 19.

güneyde Hicaz ve Ümman Denizine kadar olan Asya toprakları üzerinde,[61] asıl sahiplerinin kendileri olmadıkları coğrafyada çok sayıda etnik kökenlerin (Türkler, Farslar, Araplar, Acemler, Gürcüler, Deylemler, Rumlar, Ermeniler vb....) bir o kadar da en rasyonelinden en batılına dek dini ve itikadi karakterdeki mezhep, tarikat, hizip, grubun var olduğu[62] son derece kaygan ve güvensiz bir insan zemini üzerinde ve bir asırı ancak aşan (1040-1157) kısa bir sürede bir medeniyet ve imparatorluk kurmayı başarmışlar, eski müesseselere yeni manalar kazanmışlardır. Eğitim, bilim, yönetim ve bazı sanat dallarında (mimari, tezyinat vb) altı asırı aşkın ömrüne rağmen Osmanlı'nın da ulaşamadığı bir kalite tablosu sergilemişlerdir. "Son yapılan araştırmalara göre Selçuklular hakim bulundukları Orta ve Yakın Doğu'da yalnız Türk Tarih ve medeniyeti için değil, İslam medeniyeti için de dönüm noktası olan işler yapmışlardır"[63]. O münasebetle; nasıl son dönem dünya tarihinin en kayda değer ve izahı zor olayı olan Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin doğuşu ve tesisi gerçeğini anlamak, idrak etmek için Osmanlı'yı bilmek gerekiyorsa, Osmanlı'yı tarihteki gerçek yerine koyabilmek için de Selçukluyu kavramak ve anlamak gerekmektedir. Çünkü; Hun, Göktürk, Uygur, Selçuklu, Osmanlı ve Türkiye Cumhuriyeti gibi, adları farklı da olsa bu devlet ve medeniyetlerin faili tektir, aynı elden çıkmış ürünlerdir.

Nizamü'l-Mülk'ü gerçek anlamda tanımanın, biraz da onun kabiliyet ve kariyerine dair meziyetlerini bilmek şeklinde olabileceğini düşünüyoruz. Onun liyakati ile bazı kaynakların ve sosyal çevrelerin onu Nizamiye Medreselerinin banisi ve sahibi görme eğilimleri arasında bir bağ olduğu fikrini akla getirmektedir.

Nizamü'l-Mülk'ün önce Gazneliler Devleti'nin Horasan Valisi Ebu'l Fazl Suri'nin hizmetindeyken Selçuklu tercihinden, 30 u vezirlik 40 yıl Selçuklu hizmetinde geçirdiği dönemde gösterdiği muvaffakiyetlerine dek baktığımız, bir de eseri Siyasetname'yi irdeleyici bir gözle incelediğimizde onun günümüz insanı için de-

---

Duran, Will. Medeni etin Temelleri, Çev. Nejat Muallimoğlu, Boğaziçi Yayınları, İst. 1973, s.

Heidelber , Conze, Tarih Atlası, Saygı Yayınları, İst. 1988, s.26.
Turan, Osman, A.g.e., s. 316-318.

kıymetli diyebileceğimiz bir dizi özelliğe sahip olduğu görülmektedir. Bunları bir kompozisyon kaygusu taşımadan sıralamayı denedik. Ve "Nizamü'l-Mülk, kimdir" sorusuna çok faktörlü bir cevap bulmaya çalıştık.

Her şeyden önce Nizamü'l-Mülk;

- Alimdir. Hadis, tefsir, fıkıh, edebiyat (folklore) bilir.
- Güçlü bir kumandanlık yönü vardır.
- Geniş ufukludur. Vizyon sahibi ileri ve uzak görüşlüdür.
- İnsanı iyi tanır. Zaaflarını bilir.
- İdarecilikte rakipsizdir.
- Bilgisi, görgüsü ve tecrübesi engindir.
- Üstlerine karşı hep saygılıdır.
- Astlarına ise her zaman ilgili ve şefkatlidir.
- Son derece cömert ve eli açıktır.
- İlim severdir, ilim ve irfan sahibini işsiz ve aşsız bırakmaz.
- Otoritesi sağlamdır, dirayetlidir.
- Kan dökmekten hiç hoşlanmaz. İşi manevra gücüyle, kurnazca halleder.
- Yüksek bir problem çözme kabiliyetine sahiptir.
- Mücadelede galip gelmesi de muhtemel kişileri asla karşısına almaz.
- Harikulade bir manevra gücüne sahiptir, fırsatçıdır.
- Dün dün, bugün bugündür değildir, her saniye farklı bir andır.
- Fedakardır. Amaç yolunda yapamayacağı yoktur.
- Duygularını saklamayı çok iyi bilir.
- Bütün küçük hesapları büyük hesap, temel, radikal amaç için yapar.
- Asla amacı, araca feda etmez.
- Her planının bir görünüş bir espiritüel tarafı vardır. Birbirine asla
- Her karar ve davranışı onlarca alternatifin gözden geçirilerek gerçekleştirildiği

[63] Köymen, M. Altay. "Alp Arslan Zamanı Selçuklu Kültür Müesseseleri", Selçuklu Araştırmaları Dergisi, 1975, S.IV. s. 76-125.

- Çok uzun süre aynı görevde kalması başarılarında önemli bir rol oynamış, başladığı bir çok projeyi bitirme imkanı bulmuştur. Bu durum kendisinin olduğu kadar Selçuklu Sultanlarının da artı puanı sayılmalıdır.
- Nizamü'l-Mülk vezirdir, âlimdir, kumandandır. Yüksek bir statü ve karizmanın sahibidir. Bir imparatorluğun 30 yıl iki numaralı adamıdır. Ama o bütün bu sıfat ve unvanlarına rağmen bir Fars'tır. Onun hayatının çevresinde döndüğü kavram ve gerçek budur. Bu gerçek onun yaşama sebebidir.

Hayatı derinlemesine tahlil ve analiz edildiğinde onun bütün felsefe, amaç ve hesabının "Fars" kavramı merkezinde ve çerçevesinde cereyan ettiği, "Fars için, Fars'a göre ve Fars tarafından" dünya görüşünün son derece başarılı bir teorisyen ve pratisyeni ve sinsi bir karizmatik temsilcisi olduğu ortaya çıkar.

O, Selçuklu idaresi yanında; yerleşik kültür hayatının ilmi, siyasi, askeri, edebi bilgi ve tecrübelerle donanmış, o coğrafyada yaşayan mevcut kültür ve medeniyetin aristokrak menşe'li bir güzide örneğini temsil etmektedir. O münasebetle sadece Selçuklu Sultanları için değil, dönemin o coğrafyayı paylaşan bir çok devleti ve hükümdarı için de vezir olarak bir lükstür. Hatta bazı kaynaklarda Vezir Nizamü'l-Mülk'ün ilahi misyon sahibi olduğu, Türkün kılıcına karşı cümle mazlumu, belki de Türk olmayanı korumak ve kollamak, bir de kılıç sahibine rehberlik edip, onun biraz daha evcil davranmasını sağlamak üzere görevlendirildiğine dair rivayetler anlatılır. Aşağıdaki hadise bunların tipik örneklerinden biridir.

> *"Şeyhimiz Hasen b. el-Hüseyin el-Endeki'den, Abdullah es-Savecî'nin kendisine şunları hikaye ettiğini dinledim:*
>
> *"Hacca gitmek için Sultan Melikşah'tan izin alan vezir Nizamül-Mülk Bağdad'a gelince dicle ırmağını geçti, yanında bulunanlar da beraberlerindeki kumaş ve aletlerle ırmağı geçtiler; Dicle kıyısında çadırlar kuruldu. Ben, bir gün Nizamülmülk'ün huzuruna çıkmak istiyordum. Vezirin çadırının kapısının önünde yüzünde mensup olduğu milletin simgesi bulunan bir fakir gördüm. Fakir bana "Ey şeyh bu, vezire ulaştıracağım bir emanettir" dedi. Ben de: "Peki iyi" dedim.*

Bunun üzerine o, bana katlanmış bir kağıt verdi. Ben, bu kağıdı açıp içine bakmaktan, onu muhafaza ederek vezirin huzuruna girdim ve ona takdim ettim. Vezir, bu kağıdı açıp baktı ve pek çok ağladı. Bu yaptığım işten dolayı pişman olup kendi kendime: "Keşke onu açıp baksaydım. Eğer içinde, ona dokunacak kötü bir şey olduğunu bilseydim onu vermezdim" dedim. Sonra Nizamülmülk, bana: "Ey şeyh, bu mektubun sahibini huzuruma getir" dedi. Derhal huzurdan çıktım, fakat o fakiri göremedim, aradımsa da bulamadım, vezire, onu bulamadığımı haber verdim. Vezir bana mektubu uzattı, bir de baktım ki mektupta şunlar yazılıydı: "Rüyamda Peygamber'i-Tanri'nın salat ve selamı üzerine olsun-gördüm. Bana 'Hasan'a git ve ona şunları söyle dedi': "Mekke'ye nereye gidiyorsun? Senin haccın işte buradadır. Ben, sana: 'Bu Türk'ün yanında kal ve ümmetimden muhtaç olanların yardımına koş' demedim mi?". Bunun üzerine Nizamülmülk, geri dönüp hacca gitmekten vazgeçti". Savecî sözlerine devamla: "Vezir birçok kez bana "Eğer o fakiri görürsen bana haber ver de onunla hayır bulup uğur alalım". derdi. Bir gün ben, onu Dicle kıyısında, yırtık giysilerini yıkarken gördüm ve onu 'Vezir seni istiyor' dedim. O da bana 'Vezirin benimle ne işi var. Bende ona verilecek bir emanet vardı, onu verdim ve (işim bitti)' dedi"[64].

Fakat bütün bu nitelikler, üstünlük ve harikulade liyakat Nizamiye Medreselerinin Nizamü'l-Mülk'ün özel kurumları olduğuna delalet etmez. Çünkü, her şeyden önce;

1) Nizamü'l-Mülk medreseleri kendi parasıyla inşa ettirecek kadar zengin değildi. Zira, medrese inşasına imparatorluk veziri olduktan iki yıl sonra başlanmıştı.

[64] İbnü'l-Adim. Selçuklular Tarihi, (Bugetü't-Taleb fi Tarihi Halep, Çev. Ali Sevim. Türk Tarih Kurumu Yaynları, Ank. 1982, s.46.

2) Elde bulunan Bağdad medresesi vakfi medreseyi kendi parasıyla yaptırdığına dair bir kayıt yoktur.

3) Büyük kültür merkezi şehirlerde kurulan medreselerin hepsi de "Nizamiye" adını taşımıyordu. Nitekim İsfahan şehrinde kurulan medrese, ders veren profesörün adına nisbetle "Sadriye"

Nizamü'l-Mülk'ün ölümünden sonra önce Sultan, sonra da Halife bu müesseseleri devralmışlardır.[65]

5) Medrese inşasına sarfedilmek üzere devlet bütçesinden, devlet gelirlerinin % 10'u nisbetinde tahsisat ayrıldığına dair kayıt mevcuttur.[66]

Hülasa; Nizamü'l-Mülk'ün statüsü, karizması hatta arzusu, vatandaşın hislerinin etkisiyle şekillenen istek ve kanaatleri, bazı tarafgir kaynakların iddialarının aksine Nizamiye Medreseleri, Selçuklu'nun kendi bakasını teminat altına alabilmek için kendi eliyle kurduğu fakat Nizamü'l-Mülk'ün de vitrine çıkmasına müsaade ettiği, resmi devlet müesseseleri, eğitim-öğretim kurumlarıdır[67]. Hem tarihi hem de siyasi iradenin ve realitenin istikameti budur[68]. Tabii olan bu tesbiti pek tabii acemden, arap'tan önce bizden birilerinin yapmış olmasıdır.

Fakat insan kendisine sormadan edemiyor

Selçuklu Sultanları; Alp Arslan ve Melikşah, dönemlerinde; devlet eliyle yapılmış medreselerin vezir adıyla "Nizamiye" şeklinde anılmasına niçin müsaade etmişlerdir, ya da en azından buna kayıtsız kalmışlardır? Eğer istemiş olsalardı, bu kurumlar; Selçuklu Türk Medeniyetinin dünya kamu oyuna ve özel ifadeyle Dünya eğitim tarihine sunduğu ilk üniversiteler olarak sultanların adlarına izafeten "Alp

[65] A.L. Tibawî Oriqin and Character of al Madrasah, BSOAS, XXV 1962, s.225-239 İçinde: Köymen, M. Altay, A.g.em., s.86.
[66] Köymen, M. Altay, A:g.m., s. 75-125.
[67] Sayılı, Aydın, Higher Education in Medieval İslam-The Madrasa "Ankara Üniversitesi Yıllığı, 1947-48, Ank., 1948, s.49-50.
[68] Köymen, M. Altay. "Selçuklu Veziri Nizamü'l-Mülk ve Tarihi Rolü", Milli Kültür Dergisi, S. 1-5, 1997, s.9-16.

Arslaniye" veya "Melikiye" adlarıyla ünlenemez miydi? Bize göre bu pekala yapılabilirdi. Öyleyse niçin yapılmadı? Selçuklu idaresi bundan ne umdu? Nasıl düşündü? Bu ne anlama geliyordu?

Her şeyden önce Selçuklu Orta Asyalıdır. Oysa devletini kurduğu topraklar yabancıdır, halkı da Fars (acem) ağırlıklıdır. Etnik ve itikadi açılardan küçük bir yönetim hatası ile hesapta olmayan b sürü unsurun muhalefet saflarına geçmesi, günün en karakteristik silahı olan "fitne" nin alıp yürümesi bunun da önce iç sonra da dış huzuru bertaraf etmesi işten bile değildir. O münasebetle bu şartlarda kurulacak bir devlet eğer uzun yaşamak istiyorsa; sıradışı bazı politikalar uygulamalı, kılıcın kendi elinde oluşuna güvenmemeli, idare ettiği başka insanları idareye katmalı, onlara hizmet etmeli, çevreye güven vermeli, sosyal entegrasyonun temini için birleştirici, bütünleştirici politikalar izlemelidir. İşte Selçuklu idaresinin Fars vezir Nizamü'l-Mülk'e bakış açısı ve ona yaklaşım şeklini bu bilgiler ışığında değerlendirmek gerekmektedir.

Biz medreselerin vezir Nizamü'l-Mülk'ün adına izafeten açılmalarını ince bir sosyal ve siyasi politikanın taammüden yapılmış uygulanması olarak düşünüyor ve aşağıdaki amaçları güttüğünü idrak ediyoruz.

1. Selçuklu Türkü, amacı doğrultusunda çevrenin fiziki ve beşeri kapitalini pek tabii kullanmak istiyor.

2. Kendi kavminden olmak üzere yeterli kalitede aday olmadığı durumlarda kökeni muhtelif fakat yeri doldurulamayacak kadar değerli bir personeli işe koşmakta beis görmüyor. Personel seçiminde etnik taassup gütmüyor[69]

Fars halkının kendilerinden birinin imparatorluk devletinin iki numaralı adamı oluşu ile, devleti ile daha barışık yaşaması, medreselerin de onun adıyla açılmış ve hizmet vermeyi sürdürdüğünü görerek Türk unsuruna güven ve inancının artması sağlanmaya çalışılıyor. Bu durum; Türk-Fars, yöneten yönetilen, kılıç sahibi, ev sahibi, amir memur vb. arasındaki arzulanan entegrasyona hizmet ediyor. Kısaca fars insanı onore edilip, teselli edilmiş oluyor.

[69] Kendisini ne kadar güçlü hissediyor ki, devletin en önemli kararlarının verilip, tayinlerinin yapıldığı en can alıcı noktalarının başında gelen vezirlik makamına Türk olmayan birini getirip, 2000'li yıllarda hala kendi vatandaşına tavır belirleyen bir çok devlet için örnek teşkil etmeyi sürdürüyor.

4. Selçuklu Türk'ü fikrin, kararın ve emeğin sahibini mükafatlandırarak hem emek sahibini daha çok fikir üretme ve başarılı uygulamalar gerçekleştirme yolunda motive ediyor, hem de hizmete koşulma sırası bekleyenlerin umutlarını taze tutuyor. Devlet hizmetine muhalefet edenlere[70] de mesaj göndermiş oluyor.

5. Selçuklu Türk Sultanları etnik kökeni farklı birini hizmete koşup onu bile şaşırtan hazineleri emrine veriyor, şaşırtıcı selahiyetler bahşediyor. Bu durum hizmete alınan kişide bu davranış ve güvene layık olabilmek adına yüksek tempoda hizmet üretme zaruretini doğuruyor. Bu psikoloji onu fedakar olmaya, çok çalışmaya başarılı olmaya zorlarken, Selçuklu iktidarına ise; muhtemel bir başarısızlığı karşısında son derece sert ve ürpertici de olabilen tarzda bir hesap sorma imkanını kazandırmaktadır[71]

6. Gerek Alp Arslan ve gerekse Melikşah dönemlerinde idari ve siyasi başarıları ile hükümdarların yönetime gelişleri ve başarıyla sürdürüşlerinde çok özel yetenek ve ileri görüşüyle kendine özgü hizmetlerde bulunmuş olması sultanların ona minnet ve vefa borçlarının olduğu inancını doğurmuştur. Bu inanç medreselerin "Nizamiye" adıyla tarihe geçmesine Alp Arslan ve Melikşah'ın hoşgörüşle mukabelede bulunmalarına yol açmıştır.

Yukarıdaki tespitlerimin bir hulasası şöyle yapılabilir.

Nizamü'l-Mülk'ün çağına göre deha diyebileceğimiz bir entelektüel olduğunu inkar etmeye imkan yoktur[72]. O coğrafyada yetişen fiziki ve beşeri bütün değeri kullanma eğilimindeki Selçuklu pragmatizminin, hiçbir peşin hükümsüz böyle bir kıymeti amaçları yolunda kullanmış olması, günümüz için bile mânâlıdır. Harikulâde bir hakim olma ve gelişme politikası ve düşüncesi ürünüdür. Yani uygulama bir felsefenin gereğidir.

[70] Başlangıçta bazı Fars unsurların Selçuklu devleti hizmetine girmediklerini, girenleri zemmettiklerini bir Selçuklu antipatisi ile acem fanatizmine düştüklerini hatırlayınız. Garsü'n-Nime Muhammed b. Halil Sabi Hefevâtu'n Nadire, nşr. Salih el-Eşter, Dımaşk-1967 s.294-95 İçinde: Köymen. M. Altay. "Alp Arslan Zamanı Türk Toplum Hayatı" Selçuklu Araştırmaları Dergisi, S.IV, Ank. 1975, s.2.

[71] Bu psikolojiyi, devşirme yoluyla yetiştirdiği sadrazamlar üzerinde Osmanlı'nın da uyguladığını biliyoruz.

[72] İbnü'l-Adim. Selçuklular Tarihi, Çev. Ali Sevim, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ank. 1982, s. 36-61. (Bir mersiye'de Onun için: Vezir Nizamü'l-Mülk, Tanrı'nın şereften yarattığı eşsiz ve nadir

Medreselerin Fonksiyonları

Bir öğretim kurumu olarak medreselerin amaçları doğrultusunda fonksiyonlar gerçekleştirdiği muhakkaktır. Bunlar arasında;

1. Eğitim ve öğretim fonksiyonu,
2. Mülki, adli, dini ve akademik personel yetiştirme fonksiyonu,
3. Siyasi fonksiyonu,
4. Sosyal dayanışma ve bütünleşme fonksiyonu,
5. Evrensel fonksiyonları,
6. Estetik fonksiyonu.

Medreseler her şeyden önce bire eğitim-öğretim kurumudurlar. Örgün eğitim kurumları olarak belirlenmiş amaçları, muhtevası öğretim metodları ve değerlendirme şekilleri ile belirli mesleklerin üst düzey elemanlarını yetiştiren yüksek okullardır. Mülki, adli, dini ve akademik personel yetiştirmek gibi hayati bir önemi haizdirler. Bunlar arasında bakan, büyükelçi, siyasi müşavir, şehir reisi, kadı, müftü, hatip, imam, tabip, kumandan, profesör, tarihçi, edip, katip, vergi memuru vb. sayılabilir[73]. Farkedileceği gibi bir eğitim kurumu imparatorluğun yukarıda sayılan yönetim ve hizmet birimlerine personel yetiştiriyorsa, devletin geleceğinde, daha doğrusu kaderinin tayininde çok önemli bir rol oynayacaktır demektir. Bir insanı eğitmek onun hayatına karar vermek ise, ki öyledir; bir devleti yönetecek insanları yetiştirmek ise, o devletin yönetimine el koymak, geleceğini belirlemek anlamına gelmektedir.

Diyeceğimiz odur ki: Nizamü'l-Mülk'ün neredeyse hayatını vakfettiği teşebbüslerden birisi, belki de birincisi olan, bir patlama şeklinde gerçekleşen medreseler inşa etme ve öğretime açma hareketinde biz; Selçuklu İmparatorluğunun mevcudiyetine ve geleceğine karşı kültürel bir komplo, etnik kaygularla örülmüş sinsi bir acem kurnazlığı ile devletin geleceğini hedef alan bir suiniyet planı seziyoruz. Şöyle ki: Dikkat edilirse medreseler başta Bağdat olmak üzere yerleşik Fars nüfusunun yoğun ve

[73] bir inci idi. Devir, onun değirini anlayamadı; Bu nedenle Tanrı, onu, kudretiyle kabuğuna iade etti" denmektedir. İbnü'l-Adim, A.g.e., s.61.

çoğunlukta olduğu şehir merkezlerinde açılmaktadır. Bu şehirlerde yaşayan Türk nüfus arasında henüz medreseye tahsile gitme geleneği gelişmiş değildir. Mesela; Alp Arslan Gazi'nin Nişapur'da bir mescidin önünde gördüğü perişan kıyafetli fukaha grubunu işaret ederek "kim bunlar" diye sorduğunda Vezir Nizamü'l-Mülk'ün; "Onlar, ilim arayıcıları olup (perişan kıyafetlerine rağmen) manen insanların en asilidirler; dünya (nimetlerinden) zevk almazlar. Kıyafetleri fakirliklerine şahitlik etmektedir" diyerek Sultanı yumuşatıp "Eğer Sultan İzin verirse, onlar için kalacak yer inşa edeyim, kendilerine rızık vereyim. (Böylece) onlar ilim tahsili ile ve Sultan'ın devletine dua ile meşgul olsunlar" dediği insan grubunun içinde Türk'ün olduğuna hiç ihtimal vermiyoruz. Oysa bu hadisenin bazı kaynaklarda medreselerin kuruluş sebeplerinden birine temel teşkil ettiğine dair kayıt vardır[74]. Medrese şehir merkezinde açılmakta, şehir nüfus oranına Fars nüfusun, dolayısıyla medreseye gitme oranında da Fars çocukların ezici bir çokluğa sahip olduklarını tahmin edebiliriz. Mesela; bu dönemde yaşayan çeşitli bilim dallarına mensup şöhretli isimler arasında Türk oranı yaklaşık onda bir civarındadır. Biz Nizamiye Medreselerinden mezun olanların oranının da benzer nispette olduğunu sanıyoruz. Çünkü, medreselerin müderrislerinin çoğunun acem ve Arap olması medreseye giren öğrencinin etnik oranını da etkilemektedir. Bize göre Selçuklu Türkü at koşturmakta, kaçmakta, kovalamakta, ter ve kan akıtıp devlet kurmakta Fars ise Nizamü'l-Mülk'ün ifadesiyle büyük bir fedakarlık örneği sergileyerek "Sultan'ın devletine dua ile meşgul olmaktadır". Başka bir deyişle devlete duasını esirgememektedir! Böylece Selçuklu Türkünün hizmetini hakketmiş olmakta, liyakatını tamamlamış bulunmaktadır. İşin enteresan tarafı Nizamü'l-Mülk'ün ağzından çıkan bu senaryoya Selçuklu Sultanları da ne yazık ki inanmakta, yukarıdaki bize göre komploya rağmen medrese üstüne medrese açılmasına izin vermektedirler.

Kısaca; Nizamü'l-Mülk'ün açtığı medreseler ile; orada okuyacak Fars çocuklarının mezun olup, mülki, adli ve dini kadrolara atanıp, etnik kadrolaşma yoluyla idari dengeyi İranlılar lehine çevirme düşüncesini gerçekleştirmek istemiş olması kuvvetle muhtemeldir. Hem teorisyen hem de pratisyenliğini Nizamü'l-Mülk'ün yaptığı Fars etnosantrizminin bize göre medreseler merkezli muhakeme (reflection) seyri şudur:

Zekeriya Kazvini, Asarü'l-Biladn, Beyrut-1960, s.412., Sayılı, Aydın. A.g.m., s. 53-54.

- Kitap, kalem, okur-yazar yönelimlilerin çoğu İranlıdır.
- Medrese bunların daha da çoğalmasına hizmet edecektir.
- Daha fazla mezun daha fazla memur demektir.
- Bu durum; daha fazla devlet kadrosunun Fars'ların eline geçmesi anlamına gelir.
- Böylece nihai olarak; kılıç Türk'ün elinde olsa da, devlet içiten elde edilmiş, ele geçirilmiş olur.
- Yeterli sayıda ve nitelikte kadrolarca ele geçirilmiş devlet, yüceltilebilir de yıkılabilir de.
- Fakat adı "Selçuklu" yani Türk olan bir devlet benim topraklarım üzerinde niçin yükselsin ki.
- Fakat şu an yapılması gereken; Selçuklunun parasıyla yapılmış medreselerde, Selçuklunun kılıcının gölgesinde gerçekleşen barış yıllarında geleceğin Fars devletinin yetişmiş insan alt yapısını yetiştirerek tamamlamaktır.
- Gün olur, öyle bir safhaya gelinir ki; yapılacak tek iş baştaki sultanın Fars olması kalır.
- Ayrıca bütün hizmet mekanizmasının Fars'ın elinde olması halinde, şimdilik buna da tahammül edilebilir.

Nizamü'l-Mülk'ün ölümünden 35 gün sonra Melikşah'ın Bağdat'da av etine karıştırılan zehirden ölmesi ile imparatorluğun dağılma sürecine girmesinin, yukarıdaki planın hangi safhasına gelinmiş olduğunun takdirini okuyucuya bırakıyoruz.

Medreselerin; başta Batinîlik olmak üzere devletin varlığını tehdit eden, fitne kaynağı olan, itikadi karakterdeki, mezhep, hizip ve gruplara karşı mücadele edecek sünni mezheplere mensup kişiler yetiştirmek gibi önemli bir fonksiyona sahip oldukları bilinmektedir. Türk iktidasının medreselerden beklediği tipik işlev budur.

Özellikle İran, Mısır ve Arap ülkelerinde okumanın zengin çocuklarına özgü bir imkan olduğu bölgelerde, medreseler her sosyal sınıftan gençlerin tahsiline imkan vererek, sosyal dayanışma ve bütünleşmeye, eğitimde fırsat eşitliğini sağlamak suretiyle katkıda bulunmaktadır.

Selçuklu medreseleri Avrupa'nın hemen bütün üniversiteleri dahil dünyanın bir çok yerindeki yükseköğretim kurumlarının prototipini oluşturmuş, onlara öncülük etmiştir.

Medreseler Türk ve İslam dünyasının ilim ve kültür merkezi şehirlerinin mimari dokusunun estetik yapısına monumental nitelikleriyle önemli katkılarda bulunmuşlar,bazı şehirlerin simgesi haline gelmişlerdir.

SONUÇ

Bir tarihçimiz; "Rahmetli M.H. Yınanç İslam tarihinde Al-i Resul, Al-i Selçuk ve Al-i Osman olmak üzere üç büyük sülale olduğunu daima tekrar etmekle bir hakikatı belirtirdi"[75] der. Türk tarih dünyasının duayen tabir edebileceğimiz uzmanlarından birinin iç dünyasında Selçuklu için ayrılan yeri işaret eden yukarıdaki fikre katılmanız da katılmamanız da mümkündür. Bize göre ise, Selçuklu hakkında temsil gücü daha yüksek bir hüküm; "Türk'ün; İslamiyet ile aydınlanmaya başlayan yeni dünyaya sunduğu ilk imparatorluk devlet ve Türk Müslüman millet kimliği ve şahsiyeti..." biçiminde olabilir. Gerçekten de; Orta Asya'dan batıya doğru göç ettikleri sırada Müslümanlığı benimseyen çeşitli Türk kabilelerini tek bir yönetim altında birleştiren Selçuklular, XI. yy'da Yakındoğu'nun büyük bölümünü egemenlik altına alan bir devlet yarattılar. Selçukluların bazı kollar aracılığıyla 300 yıl kadar süren tarihi, göçebe geleneğinden uzaklaşarak daha önce bölgede var olan kurumlara dayalı yeni bir siyasal, toplumsal ve kültürel yapılanmaya geçişi sağladılar.

İnsanlığa; Bilim, kültür, yönetim, askerlik, eğitim ve sanat sahalarında temayüz etmiş "Selçuklu Medeniyeti'ni, Türk Dünyasına ise Türk'ün süt ve beyaz gibi ayrı düşünülemez bir parçası olan Anadolu'yu hediye etmiş olan Selçuklu'ya, Türk insanı; hatırası önünde saygıyla eğilir minnet ve hürmetlerini sunar.

Modern yönetim anlayışının önemli ilkelerinden biri " amaca giden yolda, insan denilen enstrumanı en etkili bir biçimde yani yerinde, zamanında ve fonksiyonel olarak kullanmaktır". Çünkü artık yönetim işi klasik anlayışla asla bir fert olayı olmayıp, grup işi, geleneksel tabirle "takım oyunu" olup, bir "insan ve eşyayı kullanma sanatı" olarak

kabul edilmektedir. Nitekim "Tarihte devir açmış büyük adamlar, çok defa yardımcıları ile birlikte anılırlar" Çünkü büyük muvaffakiyetlerin temelinde güçlü gruplar vardır. Güçlü liderler merkezinde şekillenmiş grupların başarılı olmaları tesadüfi değildir.

Büyük Selçuklu'nun yükselme dönemi sultanları Alp Arslan Gazi ve Melikşah; belki de Türk oluşlarından ötürü sahip oldukları felsefe, dünya görüşü, devlet ve insan anlayışı, hizmet duygusu ile devrin; tok (aristokrat) bilgili, tecrübeli, görgülü ve son derece zeki şahsiyeti Hasan'ı, Fars oluşunu hemen hiç dikkate almadan vezirliklerine atamışlar, "Nizamü'l-Mülk" şeklinde şöhrete ulaşmasını hoş görmüşlerdir. Bu onların kendilerine güven ve yıkılmazlıklarına dair derin ve köklü inançlarından kaynaklanmış olmalıdır.

Fakat; Alp Arslan ve Melikşah'da yani mülkün sahiplerinde gördüğümüz bu hoşgörü ve tevazuyu mülkün memurundan yani Nizamü'l-Mülk'te göremiyoruz.

Bir imparatorluğun yıkılmasından daha önemli bir şey varsa o da, nasıl yıkıldığıdır. Nizamü'l-Mülk'ün gayretlerini değerlendirirken safdilliliğin alemi olmayıp, dönemin en zeki insanlarından biri ile karşı karşıya olunduğu asla unutulmamalıdır.

Mesela; Nizamü'l-Mülk'ün neredeyse hayatını vakfettiği teşebbüslerden birisi, belki de birincisi medreseler hareketidir. Fakat bu teşebbüste bile harikulade bir komplo, bir acem kurnazlığı, hatta sinsi bir planlı savaş davranışı seziyoruz. Bu sezgimizi şöle temellendirebiliriz.

> *Onun eserinin muhtelif yerlerinde verdiği malumattan anladığımıza göre, devlet teşkilatı başlıca iki etnik unsurun elindedir.Bunlardan İranlılar sivil teşkilat kadrolarını, Türkler ise askeri teşkilat kadrolarını doldurmaktadır. Nizamü'l-Mülk, imparatorluk ordusunun muhtelif etnik unsurlardan (deylem, gürcü, rum, vs.) mürekkep olmasını imparatorluk menfaatlerine daha uygun telakki etmektedir. Buna mukabil sivil teşkilat kadrolarının münhasıran İranlılar tarafından işgal edilmesi tezinin hararetli müdafaacısıdır. Hatta, Türklerin sivil teşkilatta*

[75] Turan, Osman. Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti, Dergah Yayınları, İst. 1980, s. 11.

vazife almağa başladıklarından (Yani "emirlik"ten "hacegan" sınıfına geçmelerinden) acı acı şikayet etmekte ve Tuğrul ile Alparslan zamanlarında bunun böyle olmadığını, yani sivil teşkilatın İranlıların elinde bulunduğunu ısrarla belirtmektedir.

Onunbu izahatından çıkarılacak başlıca netice, Melikşah devrinin, bilhassa saltanatının sonlarına doğru Tuğrul ve Alparslan devirlerine nisbetle, bir Türklüğe dönüş devri olduğunun sabit olmasıdır.Bunun,böylece Türklerin devletin mukadderatına gittikçe daha fazla hakim olmağa başlamalarıyla tezahür ettiğini gördüğümüz gibi, Türk dilinin ilim dili olarak Farsça'dan önce gelmesiyle kültür sahasında da sabit olduğunu gördük.

Siyasetname'den çıkardığımız bu neticeler de gösteriyorki, Nizamü'l-Mülk'ün vezirliğinin sonlarına doğru imparatorla bu ihtiyar İranlı arasındaki mücadelenin kökleri zannedildiğinden çok daha derinlerdedir. Bunu ne sadece imparatorla veziri arasında geçen nüfuz mücadelesi ile izah etmeğe, ne de ana kraliçe Türkan Hatun'un imparator üzerinde nüfuzunu hissettirmesi neticesinde, tahta veraset işinde yapılan değişiklik meselesinin sebep olduğu mücadele ile izah etmeğe imkan vardır. Görülüyor ki, esas amil bütün bunları da içine alan Devletin mahiyeti ve kültür davası meselesidir. Gerek imparatorla veziri arasındaki nüfuz mücadelesi, gerekse tahta veraset meselesi, bu esas davanın tali tezahürleri ve kısmi neticeleridir.Bizce, bu Türk tarihi bakımından Siyasetname'den çıkarılabilecek ne büyük neticedir ki, bu hususta muhtelif amillerin tesiriyle, başka kaynaklarda malumat bulmak güçtür[76].

[76] Köymen, M. Altay. "Büyük Selçuklu İmparatoru Melikşah Devrine Dair Bir Eser Münasebetiyle", Belleten, C. XVII, s. 768, 1953, s. 601, (557-604).

Sadece W. Barthold "İran bürokrasisinin bu lideri (Nizamü'l-Mülk) nin idealleri hakkında fikrimiz ne olursa olsun kabul etmeye mecburuz ki..."[77] diye başladığı cümlesinde "idealleri hakkında fikrimiz ne olursa olsun" biçiminde manalı bir imada bulunmuştur.

Nizamü'l-Mülk hakkında söylenebilecek son söz şu olabilir: O tam bir Machiavelist'tir. Onun dünya görüşünde; metod hiçbir zaman amaçtan önemli olamaz. Amaca giden yolda her şey mubahtır. Nitekim; hiç kimsenin aklının ermediği durumlarda; bir süre içinde olsa; İslamı, adaleti, töreyi, hak, hukuk ve teamülleri torbaya koyar ve bir plan uygulardı ve çoğu zaman değil her zaman başarılı olan,sonuç olan O olurdu. Onu Türk iktidarı yanında vazgeçilmez yapan buydu.

Fakat Onun nihai amacı; Fars'ın kendi toprağı üzerinde, kendi bayrağı altında, kendi devletini kurduğu günü görmektir.Medreseler dahil bütün gayretler bu nihai hedefin er geç gerçekleşmesine yöneliktir. Yoksa medreselerin ".... okları 300 m'yi geçmeyen Melikşah ordusunun başarısı için dua edecek insanlar mezun etmek..." için açıldığına Nizamü'l-Mülk'ün kendisinin de inandığı şüphelidir.

Nizamü'l-Mülk ile ilgili bir diğer yanlış anlayış da, sadece bazı yakın ve uzak çevrelerin propagandalarının neticesinde Alp Arslan ve Melikşah dönemlerinde yapılan bütün medreselerin inşası ve eğitim-öğretim hizmetine sunulmasında yegane ve bütün başarının ona ait olduğu yolundaki kanaattir. Meselenin aslı bize göre şudur:

Nizamü'l-Mülk yaptığı propagandalarla Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nda her işi kendisinin yaptığı fikrini uyandırmıştır. Bu tür işlerinden biri de zamanımızın üniversiteleri demek olan medreselerdir. Alp Arslan zamanında bir düzine şehirde açılan üniversiteler, haksız olara, "Nizamiye Medreseleri" adı ile anılır olmuştur. Oysa, son zamanlarda Türkiye dışında ve içinde yapılan araştırmalarla, batıdan aşağı-yukarı yüz yıl önce temelleri atılan Selçuklu üniversitelerinin, Türk devlet anlayışına dayanılarak, Alp Arslan'ın emri ile ve devlet parası ile kurulmuş burslu-yazılı yüksek öğretim ve eğitim müesseseleri oldukları anlaşılmıştır. Nizamü'l-Mülk'ün rolü, Alp Arslan'ın emrini büyük bir başarı ile gerçekleştirmiş olmaktan ibarettir.

[77] Barthold, W. Moğol İstilasına Kadar Türkistan, Çev. H. dursun Yıldız, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ank. 1990, s. 27.

KAYNAKLAR

Barthold, W. Moğol İstilasına Kadar Türkistan, Çev. H. Dursun Yıldız, Türk Tarih kurumu Yayınları, Ank. 1990.

Durant, Will. Medeniyetin Temelleri, Çev. Nejat Muallimoğlu, Boğaziçi Yayınları, İst. 1973.

Garsü'n-Nîme Muhammed b. Hilâl Sâbi. Hefevatu'n-Nadire, nşr. Salih el-Eşter, Dımaşk-1967, İçinde: Köymen M. Altay. Alp Arslan Zamanı Türk Toplum Hayatı" Selçuklu Araştırmaları Dergisi, S. IV. Yıl: 1975, s.4.

Haidelberg, Conze ve Dğrl. Tarih Atlası, Saygı Yayınları, İst. 1988.

İbnü'l-Adim. Selçuklular Tarihi, (Bugyetü't-Taleb fi Tarihi Halep, Çev. Ali Sevim. Türk Tarih kurumu Yayınları, Ank. 1982.

Köymen, M. Altay. "Alp Arslan Zamanı Selçuklu Kültür Müesseseleri" Selçuklu Araştırmaları Dergisi. S.IV. Yıl: 1975, s.76-125.

Köymen, M. Altay. "Selçuklu Veziri kNizamü'l-Mülk ve Tarihi Rolü", Milli Kültür Dergisi, S. 1/5, Yıl: 1977, s. 9-16.

Köymen, M. Altay. "Büyük Selçuklu İmparatoru Melikşah Devrine Dair Bir Eser Münasebetiyle", Belleten, C. XVIII, Ş. 68, Yıl: 1953, s.557-604.

Sayılı, Aydın. Higher Education in Medieval İslam – The Madrasa" Ankara Üniversitesi Yıllığı 1947/1948, Ank. 1948, s.30-71.

Tibawî, A.L. Origin and Caracter of al Madrasah. BSOAS. XXV 1962, s.232-233. İçinde; Köymen, M. Altay, "Alp Arslan Zamanı Kültür Müesseseleri", Selçuklu Araştırmaları Dergisi, S. IV, Yıl: 1975, s.86.

Turan, Osman. Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti, Dergah Yayınları, İst. 1980.

Zekeriya Kazvinî, Asarü'l-Bilad, Beyrut-1960, s. 412. İçinde; Sayılı, Aydın. Higher Education in Medieval İslam – The Madrasa "Ankara Üniversitesi Yıllığı 1947/1948, Ank. 1948, s.53-54.

GAZİ MUSTAFA KEMAL ATATÜRK'ÜN EĞİTİM FELSEFESİ, AMACI ve POLİTİKASI

Dr. Selâmi SÖNMEZ*

ÖZET

Atatürk, benzerlerinden farklı olarak eğitimci bir kişiliğe sahiptir. Onun eğitim felsefesinin esasını;

1. Hür ve bağımsız bir Türkiye,
2. Barışsever ve çalışkan bir ulus,
3. Güçlü ve lider bir ülke.

teşkil eder.

Atatürk'ün eğitim düşüncesinde eğitimin temel amaçları;

Atatürk'ün eğitim politikasının ilkeleri ise şöyle sıralanabilir:

1. Milli eğitim
2. Çağdaş ve bilimsel eğitim.
3. Hür ve yaratıcı eğitim.
4. Faydacı eğitim
5. Demokratik eğitim.
6. Uygulamalı eğitim.
7. Mesleki eğitim.
8. Karma eğitim
9. Halk eğitimi.
10. Düzenli ve disiplinli eğitim.
11. Öğretmen merkezli, bireyselleştirilmiş

Atatürk, Türkiye'nin kalkınması meselesinin bir eğitim meselesi olduğunu gören Türk milli lideridir.

GİRİŞ

Felsefe tarihinin kaydadeğer filozoflarından; siyasi askeri lider, ekonomi spor ve sanat alanlarında reformist sayılabilecek düşünce ve eylem adamlarına dek hiçbir aydın, gerek kişi hayatı ve gerekse toplum hayatının huzur, sükun ve sağlıklı gelişiminde eğitimin rolünü ve değerini ihmal ve inkâr etmiş değildir. Onlar; insandan doğmanın insan olmak ve kalmak için yetmediğini, insan

* Atatürk Üniversitesi K. Karabekir Eğitim Fakültesi Öğretim Üyesi.

yavrusunun insan haline gelmesini, üzerine eklenen "eğitim"e borçlu olduğunu bilirler. "Tanrı bir meslek seçseydi öğretmenliği seçerdi" sözü platon (M.Ö. 427-347)'a izafe edilir. Aynı Platon "Filozofların kral, kralların filozof olmasını ister" [1]. Gerçekten de; "Milletlerini kurtaran, devlet kuran önderlerin," bu kazançlarının sürekli olması, gelecek kuşakların onların ne güç şartlar altında mücadele verdiklerini bilmelerine, onların ilkelerini benimsemelerine bağlıdır. Bu nedenle onlar, yazılı belgeler bırakarak, gelecek kuşaklara seslenmeyi, onları eğitmeyi görev bilirler"[2]. Bu olayın belki tarihteki en tipik ve karakteristik örneğini Eski Türk Hakanları vermişlerdir. Köktürk Bengü Taşları dediğimiz kitabelerde[3] Türk Hakanlarının milletlerine hayati kıymeti haiz tavsiyeleri nutuk uslubuyla dile getirilmekte, hatta son derece sert uyarılarda bulunulmaktadır. Bunların en ünlü örneği Bilge Kağandır. Bilge Kağan Türk Milleti için bir kağandan da öte adeta bir "baba" veya "hoca" görünümündedir. Vezir Tonyukuk'un yazıtında "Şimdi Türk Bilge Kağan, Birleşik Türk Milletini, Oğuz milletini eğitip duruyordu"[4] denmektedir. Gerçekten de Eski Türk Hakanlarının milletlerine besledikleri duygulardan anlıyor ve yazıtların deruni temasından çıkarıyoruz ki; Onlar milletleri için birer "milli eğitmen" durumundadırlar. Hatta Bilge Kağan (683-734) başta olmak üzere bu dönem Türk hakanlarını birer "Türk Filozofu" olarak da saymak icabeder[5]. Türk-İslam filozofu Farabi (870-950) de yukarıdaki olgudan yaklaşık ikibuçuk asır sonra "Devlet başkanın milletin eğitimcisi olması gerektiğini, onun öğrenme ve öğretmeyi sevmesini, her şeyi kolayca öğretmesini bilmesi gerektiğini söylemişti[6]. Nizamü-l Mülk (1018-1092) ise iyi bir hükümdarın bilgiye ve bilginlere saygı göstermesinin gerektiğini, uygulamalarında onlara danışmasının lazım geldiğini söyler. Hatta "En iyi sultanlar bilginlerle düşüp kalkanlar, en fena bilginler ise Sultanlarla birlikte olanlardır"[7] diyerek yönetimin bilgi ve bilgili ile iç içe yürütülmesini istemiştir. Onun Siyasetname adlı eserinin Selçuklu sultanlarının şahsiyeti üzerinde etkilerinin olduğu muhakkaktır. Alparslan Gazi (1029-1072)'nin Nizamiye Medreselerinin inşasına dair düşüncesinin onun vezirliği esnasında ortaya çıkıp, gerçekleşme imkanı bulması tesadüf değildir.

Osmanlı padişahları arasında da bilgiye, bilime bilim adamına önem verenler, eğitim ve öğretimin değerini kavrayanlar pek tabii olmuştur. Daha III. Selim döneminden (1789-1808) itibaren Batı kaynaklı okullar açma faaliyetinin

[1] Platon. Devlet. Çev. Sabahattin Eyüboğlu, M. Ali Cimcoz, Remzi Kitabevi, İst., 1975, s.163.

[2] Akyüz, Yahya. Türk Eğitim Tarihi, Kültür Koleji Yayınları, İst. 1993, s.9.

[3] Sönmez, Selami. Eski Türk Eğitimi, Atatürk Üniversitesi Yayınları 915, Erz., 2000, s. 116.

[4] Ergin, Muharrem. Orhun Abideleri, Boğaziçi Yayınları, İst., 1997, s. 81.

[5] Sönmez, Selâmi. A.g.e., s.117-118.

[6] Akyüz, Yahya. "Atatürk'ün Eğitim Düşüncesinin Kökenleri", Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, C. VIII, Mart 1992, S. 23, s.233-239.

[7] Akyüz, Yahya. Türk Eğitim Tarihi, Kültür Koleji Yayınları, İst. 1993, s.47.

başladığını, geriye gidişin önlenmesi için mükemmel eğitim ve öğretim kurumlarına sahip olma gereğinin kavrandığını görüyoruz[8].

> *" Gerçi İmparatorluğun dağılması önlenemedi ama Osmanlı mekteplerinde yetişen aydınlar çok sağlam bir Cumhuriyet kurdular. Osmanlı mektepleri belki çağdaş bir teknoloji veremediler ama çok yüksek bir idealizm, çok sağlam bir yurtseverlik verdiler".*[9]

Bize göre de Osmanlı okullarının en büyük başarısı budur. Bu başarının simgelemiş örneği ise ATATÜRK'tür. Atatürk Cumhuriyeti kuran neslin lideri ve vazgeçilmez timsalidir.

Ayrıca Atatürk 4 bin yıllık Türk tarihinin[10] bilinebilen yaklaşık 2500 yıllık kesiminde eğitim kavramına yaklaşışı ve bir milletin kaderinde bu kavramın önemini idrak edişi ile de benzersiz bir düşünce ve uygulama sergileyen en tipik liderdir. Ona göre; "Yolunda yürüyen bir yolcunun yalnız ufku görmesi kafi değildir. Muhakkak ufkun ötesini de görmesi ve bilmesi lazımdır"[11]. İşte Atatürk budur.

I. Atatürk'ün Eğitimci Kişiliği

1936 yılında kendisinin bütün hizmetlerini, kişisel üstünlüklerini içeren bir şiiri okuyan Atatürk, şair Behcet Kemal Çağlar'a, "olmamış... Benim asıl bir niteliğim var ki onu hiç yazmamışsın... Benim asıl kişiliğim öğretmenliğimdir; ben milletimin öğretmeniyim, bunu yazmamışsın!" demiştir.

Gerçekten de mecliste, cephede ve yurt gezilerinde halk ile yüz yüze geldiği durumlarda gösterdiği pedagojik hatta akademik kabiliyet, onun "ben milletimin öğretmeniyim" şeklindeki hükmünde ne kadar haklı olduğunu göstermektedir. Onun eğitimci kişiliğinin gücünü yansıtan özellikleri özetle şöyle sıralanabilir:

> *"Başöğretmen" ünvanını alarak (24 Kasım 1928), elinde tebeşir, kara tahta başında ve halkın içinde, halka okuma yazma ve çeşitli bilgiler öğretmeye girişmesi.*
>
> ** Öğretmenlere çok değer vermesi; her fırsatta okulları gezmesi, sınıflara, derslere girmesi.*

Koçer, H. Ali. Türkiye'de Modern Eğitimin Doğuşu, Uzman Yayınları, Ank. 1987, s.26-33.
Ergun, Mustafa. Atatürk Devri Türk Eğitimi. A.Ü. Dil ve Tarih Coğr. Yayınları 25, Ank., 1982, s.9.
Kafesoğlu, İbrahim. Türk Milli Kültürü, Boğaziçi Yayımları, İst., 1983, s. IX.
Karal, Enver Ziya.'Atatürk'ten Düşünceler, Milli Eğitim Basımevi, İst. 1978, s.178.

**Çocukları çok sevmesi, onlara okumayı öğrenmeyi, kendilerini geliştirmeyi tavsiye etmesi, eğitim durumlarını sorması...*

** Ders kitapları yazması.*

** Her yerde ve her zaman eğitim ve öğretimde bulunma amacını gütmesi. Bu nedenle, halka, öğretmenlere seslenişleri yanında, sofraları ve özel sohbetlerinin de öğretici bir değer taşıması.*

** Kolay öğretmesi; bunu yaparken, karşısındaki hedef kişi veya topluluğun yaş, meslek, sosyal durum... gibi özelliklerini gözönünde tutarak davranması.*

** Çok açık, anlaşılır ve inandırıcı konuşması.*

** Konuşmalarında, açıklamalarında araç gereç kullanması, krokiler vs. çizmesi.*

** Öğretim ve eğitim yöntemi olarak, takdir, teşvik, uyarı, eleştiride ve kesin isteklerde bulunmayı yerli yerinde ve beraberce uygulaması.*

** Çok okuması ve okuduklarından çevresindekileri ve toplumu yararlandırmaya özen göstermesi."*[12]

** Cumhuriyeti yeni nesile emanet etmesi, yeni neslin yetiştirilmesini de öğretmenlere verip, dolayısıyla Cumhuriyet'in hamisi olarak öğretmeni göstermesi.*

** Bir soru üzerine "Maarif vekili" (Milli Eğitim Bakanı) olmak arzusunu dile getirmesi.*

** Cumhuriyeti kurduktan hemen sonra ilk iş olarak Tevhid-i Tedrisat kanununun çıkarılmasını istemesi.*

Yukarıda kısa başlıklar halinde özetlenen bir eğitimci kimlik ve niteliklere sahip olan Atatürk'ün sıralanan duygu, düşünce ve davranışlarının ötesinde veya gerisinde gene sıradan olmayan bir eğitim felsefesi, amaç ve politikalarının olacağı muhakkaktır. Şimdi onları tanıtalım.

Akyüz, Yahya. "Atatürk'ün Eğitim Düşüncesinin Kökenleri", Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, C. VIII, Mart 1992, S. 23, s.233-239.

I.I. Atatürk'ün Eğitim Felsefesi

Atatürk'ün düşünce sisteminde eğitim; amaca giden yolda kesinlikle en önemli araç konumundadır. Her şeyden önce sistemin merkezinde insan olup, insanın kalitesinin kriteri de aldığı eğitimdir. Atatürk Türk insanı için duygularını "Benim hayatta yegane fahrim servetim, Türklükden başka bir şey değildir"[13] şeklinde dile getirmiştir. "Ne Mutlu Türküm diyene" ifadesinde aynı duyguların terennüm edildiğini görüyoruz. Fakat bu harikulâde bir mayaya sahip insan eğer eğitilme imkânı bulamazsa kaygumuz odur ki; yüksek kültür ve medeniyet ürünleri veremeyebilir. Konumuz itibariyle felsefemizin gerçekleşmesini geciktirebilir ya da imkansızlaştırabilir. İşte Atatürk'ün eğitime yaklaşım biçimlerinden biri belki de birincisi, onun felsefesinin realite haline gelmesini sağlayacak mekanizma olması noktasıdır.

Biz Atatürk'ün eğitime yüklediği felsefi karakterdeki ideallerini üç ana başlık halinde ele aldık. Eğitim bu üç ideale ait misyonunu yerine getirerek felsefi işlevini tamamlamış olacaktır.

I.I.I. Hür ve Bağımsız Bir Türkiye

"Özgürlük ve bağımsızlık benim karakterimdir" diyen ulu önder Mustafa Kemal Atatürk'ün fikir sisteminde milletlerin hür ve bağımsızlıklarının sigortası

> *"Eğitimdir ki, bir milleti ya özgür, bağımsız, büyük ve yüksek bir toplum olarak yaşatır, ya da esirlik ve yoksulluğa terk eder."*[14]

demiştir. Farkedileceği gibi bu ifadelerde Atatürk sadece bir lider değil tam bir fikir adamı hatta özel ifadeyle bir "eğitim filozofu" dur. Başka bir konuşmasında yukarıdaki sözlerini biraz daha açarak;

> *"Yetişecek çocuklarımızı ve gençlerimize, görecekleri öğretim ve eğitimin sınırı ne olursa olsun, en önce ve herşeyden önce, TÜRKİYE'NİN BAĞIMSIZLIĞINA, KENDİ BENLİĞİNE, ULUSAL ANANELERİNE DÜŞMAN OLAN, BÜTÜN UNSURLARLA MÜCADELE GEREĞİ ÖĞRETİLMELİDİR. Uluslar arası dünya durumuna göre, böyle bir mücadelenin gerektirdiği ruhsal unsurlarla donatılmayan kişiler ve böyle*

Bozkurt, Mahmut Esat. Adliye Vekili Mahmut Esat Bozkurt'tan Hatıralar; Yakınlarından Hatıralar, Sel Yayınları, İst. 1955, s. 95.

Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, C. II, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ank., 1952, s.200.

kişilerden oluşmayan toplumlara hayat ve bağımsızlık yoktur."[15]

demiştir. Biz Atatürk fikir sisteminde; amaca uygun, yeterli kalite ve kantitede olmak üzere verilecek eğitim; toplumların hür ve bağımsızlıklarının olduğu gibi mevcudiyetleri ve bu mevcudiyeti sürdürebilmelerinin de sigortası ve garantisi olarak algılanmaktadır. Bu düşünce, bugünün 21.yy. dünyasının bazı fert, grup ve milletlerine hâlâ kavranabilmiş değildir.

I.I.II. Barışsever ve Çalışkan Bir Ulus

Atatürk'ün eğitim ile gerçekleştirmek istediği veya eğitime yüklediği misyonlardan bir diğeri ise "barışsever ve çalışkan" bir ulus yaratmaktır. "Barış" onun fikir sisteminde çok önemli bir yer tutar. Atatürk onu ilerlemenin önde gelen şartlarından biri olarak kabul eder. Bu konuda;

"Türkiye Cumhuriyetinin en esaslı ilkelerinden biri olan, YURTTA BARIŞ DÜNYADA BARIŞ AMACI, insanlığın ve uygarlığın refah ve ilerlemesinde en sağlam etken olsa gerektir"[16]

Eğitimi bir barış aracı olarak sistemli bir biçimde ilk kullanan Kuman türklerinden Jan Amos Kumensky (1592-1670)dir. Barışı eğitim güvencesine almak isteyen,barışın aracını eğitim olarak gören odur[17]

Gerek ulusal ve gerekse uluslar arası bazda kalkınmanın, refah ve mutluluğun en temel şartlarından biri olan "barış" ortamı aslında her ulusun onu koruma ve idame ettirme adına kendine düşeni yapmasını gerektirmekte ancak böyle bir elbirliği ve itina ile korunabilmektedir.

Önce kendi içimizde barışı sağlamalıyız. Bu yolda;

"Ülkemizi her gün daha çok güçlendirmek, her alanda her türlü ihtimallere karşı koyabilecek bir halde bulundurmak ve dünya olaylarının bütün gelişmelerini büyük bir uyanıklıkla izlemek, barışsever siyasetimizin dayanacağı esasların başlangıcıdır"[18]

[15] Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, C.I, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ank., 1961, s.230-231.

[16] Atatürk'ün Tamim ve Telgraf ve Beyannameleri, s. 560.

[17] Aytaç, Kemal. Avrupa Eğitim Tarihi, Ankara Üniversitesi DTCF. Yayınları, Ank. 1972, s.149-150.

[18] Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, C.I, s.412.

Fakat her sahada olduğu gibi barış konusunda da egocentrik olmamalı, diğer milletlerden bağımsız bir milli barışın uzun ömürlü olmayacağını bilmek gerekmektedir.

> *"Bu itibarla insan mensup olduğu milletin varlığını ve saadetini düşündüğü kadar, bütün cihan milletlerinin huzur ve refahını düşünmeli ve kendi milletinin saadetine ne kadar kıymet veriyorsa, bütün dünya milletlerinin saadetine hadim olmaya elinden geldiği kadar çalışmalıdır. Çünkü dünya milletlerinin saadetine çalışmak diğer bir yoldan kendi huzur ve saadetini temine çalışmak, demektir. Dünyada ve dünya milletleri arasında sükun, vuzuh ve iyi geçim olmazsa bir millet kendisi için ne yaparsa yapsın huzurdan mahrumdur"*[19]

Artık dünya küçülmüştür. Dünya akraba milletlerden oluşmuş bir milletler ailesi durumuna doğru gitmektedir. Fakat bu durum dünya barışı için tehdit ve tehlikenin bittiği anlamına gelmez. Çünkü; ne yazık ki aile fertleri arasında dünya rezervlerini paylaşma ve bu rezervleri kalkınma ve refaha yansıtma noktasında uçurumdan da öte, akıl almaz bir dengesizlik vardır. Artık herkes komşusunun açlık inleme ve çığlıklarını duyarken, mutluluk naraları atamayacağını anlamış bulunmaktadır. Aç insanın uzakta olması, silahsız ve hatta az sayıda bulunması durumu değiştirmemektedir. Akılın onda, ekmeğin başkasında olması barışın bozulmasına yetmektedir. 11 Eylül 2001 Newyork ve Washington eylemleri söylediklerimizi haklı çıkarmaktadır. Bu durumu yaklaşık 75 yıl önce harikulade bir ileri görüş timsali olarak Atatürk şöyle dile getirmiştir.

> *"Şuna inanıyorum ki, eğer bir barış isteniyorsa, kütlelerin durumlarını iyileştirecek uluslar arası önlemler alınmalıdır. İnsanlığın bütününün refahı, açlık ve baskının yerine geçmelidir. Dünya vatandaşları, kıskançlık, aç gözlülük ve kinden uzaklaşacak şekilde eğitilmelidir"*[20]

Çünkü; günümüzde anlaşılmıştır ki; savaş ve terör biraz da zayıf, geri ve aç insanın silahıdır. Onun silahını elinden almak onu sömürmekten değil, onun karnını doyurmaktan geçmektedir. Atatürk'ün imâ ettiği budur.

Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, C.II, s. 278.
Karal, Enver Ziya. Atatürk'ten Düşünceler, M.E.B. Basımevi, İst. 1981, s.138.

Atatürk'ün hayalini söyleyen milletin en karakteristik niteliklerinden biri "çalışkan" olmasıdır. "Bir tek şeye ihtiyacımız vardır; Çalışmak, çalışmak, çalışmak!" derken bu hislerini dile getirir. Aslında Türk Milletinin – bir çok niteliğinin yanında- Bir diğer özelliği çalışkan olmasıdır. Fakat bu durum her şeye rağmen Ata'nın şöyle sert bir şekilde dikkatimizi çekmesini de engellemez.

> *"Çalışmadan öğrenmeden, yorulmadan rahat yaşamanın yollarını aramayı alışkanlık haline getirmiş milletler evvelâ haysiyetlerini, sonra hürriyetlerini ve daha sonra da istikballerini kaybetmeye mahkumdurlar."*

Bir başka konuşmasında Atatürk bir ülke tasvir eder ve cümlelerini;

> *"... Bu yeni Türkiye'nin adına da çalışkanlar diyarı denilsin... Millet böyle bir devrin tarihini yazacaktır... Ve böyle bir devirde, böyle bir tarihte en büyük makam, en büyük hak çalışkanlara ait olacaktır"*[21].

şeklinde tamamlar.

Çünkü Atatürk'ün fikir örgüsü içinde; yerüstü ve yer altı zenginlikleriyle müstesna bir coğrafya üzerinde, Cumhuriyet gibi bir sistem ile zeki ve çalışkan nitelikli insan unsuru, bilim ışığında muasır medeniyetin zirvesine doğru yürümektedir. Bu unsurlar tesadüfen seçilmiş değildir. Sistem içinde her birinin hayati fonksiyonu vardır. Sistemi meydana getiren unsurlar arasında harikulâde bir fonksiyonal entegrasyon ve güçlü bir mantık örgüsünün olduğu görülmektedir.

I.I.III. Güçlü ve Lider Bir Ülke

Atatürk bir sohbetinde "Benim hayatta yegane fahrim, servetim Türklükden başka bir şey değildir"[22] demiştir. O gerçek anlamda bir Türk ve Türkiye sevdalısıdır. Bu sevdanın gelecek ile ilgili boyutu Atatürk'ün ideal dünyasını süsleyen en karakteristik vasıflarından birini oluşturur. Hatta onun kafasındaki Türkiye Cumhuriyeti, Türk'ün Cihana Hakimiyet fikrinin somutlaşmış abidesidir. Fakat varılacak hedefin henüz başındadır. O bu duygularını ifade ederken;

> *"İşte Efendiler, Yeni Türkiye devleti, Cihana hakim o büyük ve kadir fikrin Türkiye'de tecellisidir, tahakkukudur. Cihan içtimai ve siyasi icabatından doğan ve binlerce senelik Türk*

21 Karal, Enver Ziya. A.g.e., s.103.

22 Bozkurt, Mahmut Esat. A.g.e., s.95.

Tarihinin netice-i tekamülü olan devletimiz, devam ve istikrarın bütün evsaf ve şeraitini haizdir"[23].

demektedir. Türkiye Cumhuriyetinin kurulması nihai hedef değildir. Onun yükseltilmesi gereken yeri de işaret eden Atatürk;

"Asla şüphem yoktur ki, Türklüğün unutulmuş büyük medeni vasfı kabiliyeti, bundan sonra ki inkişafı ile âtinin yüksek medeniyet ufkunda yeni bir güneş gibi doğacaktır.

Ne Mutlu Türküm diyene..."[24]

derken hem gelecek ile ilgili hislerini, arzularını, dile getirmekte hem de Ülkemiz ve Cumhuriyetimiz ile ilgili hedefi göstermektedir.

Bu hedef pek tabii bir tür insan örneği gerektirmektedir. Yukarıdaki ideal yolunda Ülke ve Cumhuriyet; fikren, ilmen, fennen, bedenen kuvvetli ve yüksek seciyeli muhafızlar ister".[25] İşte bu evsaftaki muhafızların yetiştirilmesi eğitimin işidir. Eğitim bu ürünleri, bu ürünler de Ülke ve Cumhuriyetin "medeniyet ufkunda yeni bir güneş gibi" doğmasını sağlayacaktır.

II. Atatürk Eğitiminin Amaçları

Bir eğitim sisteminin felsefesi, amaçları ve politikasını yazarken yazarı bekleyen en önemli tehlike bu kavramlara ait içeriğin birbirine karıştırılması tehlikesidir. Biz böyle bir hataya düşmemek için sistemin amaçlarını özenle seçip iki öz madde halinde ortaya koyacağız.

Atatürk eğitim düşüncesinin olabildiğince global bir bakış noktasında bakıldığında iki temel amaç peşinde olduğu görülür. Bunlardan birisi ülke ile diğeri onun üzerinde yaşayan insan unsuru ile ilgilidir. Birbirine bağlı bu iki amaç kalkınmış bir ülke ve aydın bir millet şeklinde sistematize edilebilir.

II.I. Medeni Bir Ülke

Atatürk'ün fikir sisteminde; kalkınma, medenileşme, batılılaşma, asrileşme, yenileşme kavramları birbiri içine girmiş gibidir. Fakat hepsinin ortak aracı eğitimdir. "Eğitim kalkınmanın temelidir" diyen Atatürk "Memleket behemehal asri, medeni ve müreffeh olacaktır. Bizim için bu, hayat davasıdır. Bütün fedakarlıklarımızın semere vermesi buna bağlıdır"[26]. devamla;

[23] Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, C. I, s.309.
[24] Cevizoğlu, Hüseyin. Atatürkçü Düşünce ve Sonuçları, T.K.K.G.V. Yayını No: 1, Ank., 1982, s.100, Karal, Enver Ziya. A.g.e., s. 152.
[25] Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, C. II, s.174.
[26]

"Artık duramayız. Behemahal ileri gideceğiz. Geriye ise hiç gidemeyeceğiz. Çünkü ileri gitmeye mecburuz. Millet vazıhan bilmelidir." Medeniyet böyle kuvvetli ateştir ki, ona bigane olanları yakar ve mahfeder.

İçinde bulunduğumuz aile-i medeniyette layık olduğumuz mevkii bulacak ve onu muhafaza ve ilâ edeceğiz. Refah, saadet ve insanlık bundadır"[27]

diyerek tartışmasız hedefi göstermiştir. "Büyük davamız, en medeni ve en müreffeh millet olarak varlığımızı yükseltmektir"[28] diyerek medeniyetin bir milli ülkü olduğunu vurgulamıştır. Bu ülküden asla vazgeçilmemesi gerektiğini ise; Terakki yolumuzun önüne dikilmek isteyenleri ezip geçeceğiz. Teceddüt vadisinde duracak değiliz. Dünya müthiş bir cereyanla ilerliyor. Biz bu ahengin haricinde kalabilir miyiz?[29] şeklinde dile getirmektedir.

Niçin kalkınmak, medeni olmak gerektiğini ise tam bir tarih felsefesi edasıyla şöyle açıklamaktadır.

"Bilirsiniz ki, dünyada her kavmin mevcudiyeti, kıymeti, hakkı hürriyet ve istiklali, malik olduğu ve yapacağı medeni eserlerle mütenasiptir. Medeni eser vücuda getirmek kabiliyetinden mahrum olan kavimler, hürriyet ve istiklallerinden tecrit olunmaya mahkûmdurlar. Tarih-i beşeriyet baştan başa bu dediğimi teyit etmektedir. Medeniyet yolunda yürümek ve muvaffak olmak, şart-ı hayattır. Bu yol üzerinde tevakkuf edenler veyahut bu yol üzerinde ileri değil geriye bakmak cehil ve gafletinde bulunanlar, medeniyet-i umumiyenin huruşan (coşkun) seli altında boğulmaya mahkûmdurlar[30]

"Büyük davamız, en medeni ve en müreffeh millet olarak varlığımızı yükseltmektir.

Bu yalnız kurumlarında değil, düşüncelerinde temelli inkılap yapmış olan büyük

Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, C.II, s.210.
Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, C. I, s. 386.
Karal, Enver Ziya. A.g.e., s. 151.
Karal, Enver Ziya. A.g.e., s. 52.

Türk milletinin dinamik idealidir. Bu ideali en kısa bir zamanda başarmak için fikir ve hareketi birlikte yürütmek mecburiyetindeyiz"[31]

Bu mecburiyet kapsamında eğilinmek zorunda olunan diğer, belki de en önemli faktör insan faktörüdür. İnsan faktörü unutulmuş hatta ihmal edilmiş hiçbir kalkınma ve medenileşme teşebbüsü başarıya ulaşamamıştır. Atatürk bunun pek tabii bilincindedir.

Atatürk "Türk milleti zekidir. Türk milleti çalışkandır"[32] der. Fakat bu özelliklerin kısmen de olsa bir natural (fitrî, yaratılış) tarafı vardır. Yani insanların zekâlarının ve çalışkanlıklarının temelinde atalarının genetik niteliklerinin var olduğu ya da önemli bir faktör olduğu yolunda yaygın bir bilimsel anlayış vardır. Lâkin insanlar aydın, bilgili, kültürlü doğmazlar. Bu özellik onlara eğitim yoluyla aposteriori (deney kaynaklı) olarak kazandırılmalıdır. Türk milletinin mevcut özelliklerinin üstüne en acil olarak eklenmesi gereken nitelik, onun çağdaş, pozitif bilgilerle donanmış bir aydınlar ordusu haline gelmesidir.

O bu hususlaki duygularının şöyle dile getirir;

"Bizim takip edeceğimiz maarif siyasetinin temeli, evvela mevzut cehli izahe etmektir (bilgisizliği ortadan kaldırmaktır)."[33]

"Bu sebeple okuyup yazma bilmeyen tek vatandaş bırakmamak; memleketin büyük kalkınma savaşının ve yeni çatısının istediği teknik elemanları yetiştirmek, memleket davalarının ideolojisini anlayacak, anlatacak, nesilden nesile yaşatacak fert ve kurumlar yaratmak."[34]

en temel amaçlarımız arasındadır. Ayrıca;

"Efendiler ve ey millet iyi biliniz ki, Türkiye Cumhuriyeti şeyhler, dervişler, müritler, mensuplar memleketi olamaz. En doğru, en hakiki tarikat, tarikatı medeniyedir."[35]

[31] Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, C. I, s.386.
[32] Karal, Enver Ziya. A.g.e., s. 151.
[33] Karal, Enver Ziya. A.g.e., s. 83.
[34] Cevizoğlu, Hüseyin. Atatürkçü Düşünce ve Sonuçları, s. 95.
[35] Karal, Enver Ziya. A.g.e., s. 73.

"Bir taraftan cehlin izalesine (bilgisizliğin giderilmesine) uğraşırken, bir taraftan da memleket evladını içtimai (toplum) ve iktisadi (ekonomi) hayatta fiilen müessir (etkili) ve musmir (faydalı, verimli) kılabilmek için elzem olan iptidai bilgileri işe dayalı olarak vermek usulü, maarifimizin esasını teşkil etmelidir."[36].

Atatürk, "cehlin izalesi" ile hem Cumhuriyet erdemlerinden halkın daha kolay faydalanabilmesi yani hak ve özgürlüklerinin farkına varmasını hem de okur-yazar olarak kendi faaliyet sahasının bilimsel yani evrensel bilgi birikimi ile yüzleşebilmesini amaçlamaktadır. Bu hal, Atatürk kalkınmasının insan temeline has yönünün önemli bir şartını oluşturmaktadır.

Aşağıdaki satırlarda ise, Atatürk'ün Türk milletinde gördüğü özellikler hakkında önemli ipuçları vardır.

"Bunun içindir ki, ulusumuzun yüksek karakterini, yorulmaz çalışkanlığını, doğuştan zekâsını, bilime bağlılığını, çalışkanlığını, doğuştan zekasını, bilime bağlılığını, güzel sanatlara sevgisini, ulusal birlik duygusunu, sürekli olarak ve her türlü araç ve önlemlerle besleyerek güçlendirmek ulusal ülkümüzdür."[37]

"Ulusal ahlâkımız, uygun esaslarla ve özgür fikirlerle beslenip güçlendirilmelidir. Bu çok önemlidir... Korku esasına dayanan bir ahlâk, bir erdem olmadıktan başka, güvene de layık değildir.

"Ulusumuzun sıfatlandığı güçlü karakter, sarsılmaz irade, ateşli ve ulusseverlik, ekonomik başarılardan taşacak erdemlerle de layık olduğu derecede güçlendirilmek zorundadır. Çağın kavgasında, ulusumuzu başarıya ulaştıracak bir ekonomik hayat sağlanmasını hedef tutan genel öğretim ve eğitim sistemimiz, her gün daha çok ilkeleşecek ve elbette başarılı olacaktır."[39]

Yukarıdaki ifadelerinin genelinden çıkarılmak üzere Türk insanın karakteristik nitelikleri özetle şöyle sıralanabilir.

[36] Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, C.I, s.224.
[37] Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, C. II, s. 275.
[38] Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, C. II, s. 173.
[39] Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, C. II, s. 182.

a) Çalışkan
b) Zeki
c) Cesur
d) Vatanperver
e) Ahlak ve Karakterli.

III. Atatürk'ün Eğitim Politikası

Bir eğitim sisteminin politikası; sistemin çeşitli unsur ve bu unsurlar arasındaki organizasyonlarda uygulamaya dönük tercihleri içerir. Bir eğitim programının belli başlı unsurları;

I. Eğitimin Hedefleri
II. Eğitim Durumları
II.I. Bilgiler, konular, üniteler
II.II. Öğretim Metodları
II.II.I. Öğretim Araç ve Gereçleri
III. Değerlendirme

şeklinde özetlenebilir. İşte eğitimin politikası bütün bu parçalar ve onların birbirleriyle etkileşim ve entegrasyonundaki uygulamayla ilgili tercihler bütününü ifade etmektedir. Bir eğitim sisteminin felsefesi, amaçları ve politikası arasında zorunlu bir bütünlük mevcuttur.

Atatürk'ün eğitim düşüncesinin uygulamaya dönük tercihlerini şöyle sıralayabiliriz.

III.I. Milli Eğitim

Türkiye Cumhuriyetinin iki temel dayanağı vardır. Bunlar "Türk Kültürü" ve "Çağdaş Medeniyet"tir. Bu umde Atatürk'ün eğitim politikalarında milli ve çağdaş eğitim şeklinde yerini almıştır. Nitekim bir konuşmasında

> *"Türkiye'nin terbiye ve maarif sistemini her derecesinde, tam bir vuzuh ve hiçbir tereddüde mahal vermeyen sarahat ile ifade etmek ve tatbik etmek lazımdır. Bu siyaset, her manasıyla milli bir mahiyette irae (tayin) olunabilir..."*[40]

der. Zengin Türk kültürü eğitim yolu ile işlenecek ve insanımızın hayat şekli halinde Cumhuriyetin kuruluşunda olduğu gibi yaşamında da önemli bir güç kaynağı olacaktır.

[40] Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, C.1, s.329.

Fakat, bu hedef yolunda hayli geç kalınmıştır. Geleneksel Türk eğitimi bekleneni vermekten uzak bir görüntü içindedir. Ona göre;

> *".....Bir ulusal eğitim programından söz ederken, eski çağın uydurmalarından ve doğuştan gelen niteliklerimizle hiçbir ilgisi bulunmayan yabancı fikirlerden, doğudan ve batıdan gelebilecek bütün etkilerden tamamiyle uzak, ulusal ve tarihsel karakterimizle uyuşan bir kültür kastediyorum. Çünkü, ulusal yaratıcılığımızın tam olarak gelişmesi, ancak, böyle bir kültürle sağlanabilir. Herhangi bir yabancı kültürü, şimdiye kadar izlenen yabancı kültürlerin yıkıcı sonuçlarını tekrar ettirebilir. KÜLTÜR, TEMELLE (zeminle) ORANTILIDIR, O TEMEL DE ULUSUN KARAKTERİDİR.*[41]

Hatta bir diğer konuşmasında nesillere rehber olacak aşağıdaki ifadeleri sarfeder;

"Efendiler; yetişecek çocuklarımıza ve gençlerimize, görecekleri tahsilin hududu ne olursa olsun, en evvel ve her şeyden evvel Türkiye'nin istiklaline, kendi benliğine, an'anat-ı milliyesine düşman olan bütün anasırla (unsurlarla) mücadele etme lüzumu öğretilmelidir. Beynelmilel vaziyeti cihana göre, böyle bir cidalin istilzam eylediği anasır-ı ruhiye ile mücehhez olmayan fertler ve bu mahiyette fertlerden mürekkep cemiyetlere hayat ve istiklal yoktur"[42].

Bu ifadelerde eğitime biçilmiş hem hayati bir amaç görülürken hem de bu siyasetin güdülmemesi halinde karşılaşılacak çok acı faturaya işaret edilmektedir.

Ayrıca Atatürk milli ve manevi olmak üzere sosyal değerlerimizin bir sosyalist ya da komünist idari sistemi kaldırmayacağını, eğitimimizin de, bu istikamette bir politikaya sahip olamayacağını ima eder. O bu hususta;

> *"Memleketimizin hali, memleketimizin içtimai şeraiti, dini ve milli ananelerinin kuvveti Rusya'daki komünizmin bizce tatbikine müsait olmadığı kanaatini teyit eder bir mahiyettedir"*[43]
> diyerek manalı bir imada bulunmuştur.

Onun karakteristik niteliklerinden biri bütün hayatı boyunca milliyetçi bir inanç ve tutum beslemiş olmasıdır[44]. Fakat bu durum onun realist ve aynı zamanda idealist olmasını engellemez.

[41] Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, C.II, s. 16-17.
[42] Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, C.I, s.224.
[43] Karal, Enver Ziya. A.g.e., s.132.
[44] Aytaç, Kemal. Gazi Mustafa Kemal Atatürk Eğitim Politikası Üzerine Konuşmalar, Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Yayınları, No: 4, Ank., 1984, s.20.

III.II. Çağdaş (Bilimsel) Eğitim

Atatürk eğitim düşüncesinin çok önemli tercihlerinden birini de "çağdaşlığı" oluşturmaktadır. Bir konuşmasında

> *"Şimdiye kadar izlenilen öğretim ve eğitim yöntemlerinin, ulusumuzun gerileme tarihinde en önemli bir etken olduğu inancındayım*[45]*"* diyen Atatürk devamla;

"eski çağın uydurmalarından ve doğuştan gelen niteliklerimizle hiçbir ilgisi bulunmayan yabancı fikirlerden, doğudan ve batıdan gelebilecek bütün etkilerden tamamıyla uzak, ulusal ve tarihsel karakterimizle uyuşan..."[46] bir çağdaşlık peşinde olduğunu belirtir. Bu ifadede herhangi bir kültür unsurunun batı ve doğu kaynaklı olmasının çağdaşlığını belirleyemeyeceğini işaretleyen, Atatürk fikir sisteminde, çağdaşlığın temel ölçüsü akla ve bilime uygunluğudur.

> *"Evet, milletimizin siyasi, içtimai hayatında, milletimizin fikri terbiyesinde de rehberimiz ilim ve fen olacaktır."*

diyen Atatürk'ün aşağıdaki satırları, kendisinden sonraki nesillere nasıl bir eğitim sorusuna verilmek üzere mükemmel bir cevap oluşturmaktadır.

> *"Dünyada herşey için medeniyet için, hayat için, muvaffakiyet için en hakiki mürşit ilimdir, fendir. İlim ve fennin haricinde mürşit aramak gaflettir, cehalettir, dalalettir. Yalnız ilmin ve fennin yaşadığımız her dakikadaki safhalarının tekamülünü idrak etmek ve terakkiyatını zamanla takip eylemek şarttır. Bin, iki bin, binlerce sene evvelki ilim ve fen lisanının çizdiği düsturları, şu kadar bin sen sonra bugün aynen takibe çalışmak elbette ilim ve fennin içinde bulunmak değildir*[47]*".*

Esas olan çağı temsil eden milletlerin ilmi ve fenni seviye ve kalitelerini yakalamaktır. Hatta Atatürk;

> *"Bilakis müterakki ve mütemeddin bir millet olarak medeniyet sahasının üzerinde yaşayacağız, bu hayat ancak ilim ve fen ile olur. İlim ve fen nerede ise oradan alacağız ve her ferd-i*

[45] Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, C.II, s.16.
[46] Karal, Enver Ziya. A.g.e., s. 80.
Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, C.II, s. 194.

milletin kafasına koyacağız. İlim ve fen için kayıt ve şart yoktur[48]".

Atatürk eğitim sisteminde çağdaşlık, eğitimin amacını, müfredatını, öğretim metodlarını, araç-gereçlerini, ölçme ve değerlendirme biçimlerine hakim bir çağdaşlığı kapsar. Bütün unsurlarıyla çağdaş yani ilmin ve fennin yol göstericiliğinde bir eğitim kurumu kastedilmektedir.

III.III. Hür ve Yaratıcı Eğitim

Atatürk eğitim düşüncesinin benzerlerinden önemli farklarından biri; hür düşünceye, özgür araştırmaya çok önem vermesi, yaratıcılığı sistemin en temel politikalarından biri olarak kabul etmesidir. Bu tutumun temelinde Osmanlı eğitiminin en çok ihmal ettiği umdelerden birinin oluşu olabilir. Atatürk'ün bu madde ile ilgili işaret ve vurgularını şu ifadelerinden çıkarıyoruz.

"Bütün ilerlemeler insan fikrinin eseridir. Fikri harekete getirmek birinci işimiz olmalıdır[49]"

"En büyük gerçekler ve gelişmeler, fikirlerin serbestçe ortaya konması ve alış verişiyle ortaya çıkar ve yükselir".[50]

"Özgür düşünceler uygulama alanına konduğu zaman Türk ulusu yükselecektir[51]".

"İnsanların hayat ve faaliyetine egemen olan güç yaratıcılık ve buluş yeteneğidir[52]".

Bu yetenektir ki; milletleri geliştirir, kalkındırır ve muasır medeniyete ortak eder. Eğitim yolu ile yeteneklerini keşfedemeyen, onları geliştirip her sahanın belirli sayıdaki mucitleri haline getiremeyen toplumlar, yeniyi hep başkasında görür ve onu hep geriden takip etmek zorunda kalırlar.

III.IV. Faydacı (pragmatik) Eğitim

Modern eğitimin önemli ilkelerinden biri pragmatist yönüdür. Artık işe yaramayan, pratik olmayan, hayatta kullanılma imkanı bulunmayan, problem çözerken lazım olmayan bilgiler, malumatlar, alışkanlıklar ve tutumları kazandırmak için eğitim yatırımı yapılmamaktadır. Atatürk bu ilkeyi;

Atatürk'ün Milli Eğitim ile İlgili Söylev ve Demeçleri, C.II, s.44.

[49] Kılıç Ali, Atatürk'ün Hususiyetleri, İst., 1955, s.64.

[50] Afetinan, A. Mustafa Kemal Atatürk'ten Yazdıklarım, Ank. 1971, s.33.

Afetinan, A. A.g.e., s.36.

Afetinan, A. A.g.e., s. 35.

> *"Yeni devletimizin, yeni hükümetimizin bütün esasları, bütün programları, iktisat programından çıkmalıdır; çünkü her şey bunun içinde mündemiçtir. Binaenaleyh evlatlarımızı o suretle talim ve terbiye etmeliyiz ki, alemi ticaret, ziraat ve sanatta ve bütün bunların faaliyet sahalarında müsmir (faydalı, verimli) olsunlar; müessir olsunlar, faal olsunlar, ameli bir uzuv olsunlar. Binaenaleyh maarif programımız, gerek iptidai tahsilde (ilköğretimde), gerek orta tahsilde verilecek bütün şeyler, bu noktai nazara göre olmalıdır..."*[53]

şeklinde ifade ettiğini görüyoruz. Başka bir konuşmasında çok daha açık biçimde;

> *"Eğitim ve öğretimde uygulanacak yöntem, bilgileri insan için fazladan bir süs, bir üstünlük aracı ya da uygar bir zevkten çok, maddi hayatta başarılı olmayı sağlayan pratik ve kullanılabilir bir donatım haline getirmektir"*[54].

diyen Atatürk bilgiye bir tezyinat malzemesi olarak bakmayıp, faydalıya, işe yarar, pratik olana yönelinmesi gerektiğini ifade etmiş ve eğitimin hayat için olduğunu vurgulamıştır.

Başka bir konuşmasında "Milli eğitimle geliştirilmek ve yükseltilmek istenen genç dimağları, bir yandan da paslandırıcı, uyuşturucu hayali ve gereksiz şeylerle doldurmaktan dikkatle kaçınmak gereklidir[55] diyerek pozitif müfredata yönelik dikkatimizi çekmiştir.

III.V. Demokratik Eğitim

Demokrasinin bütün ilke ve kurumlarıyla işlediği bir ülke Atatürk'ün idealleri arasındadır. Demokratik tutum ve alışkanlıkların milletin fertlerine önce tanıtılıp sonra mal edilmesi ve bir hayat şekli haline getirilmesi gerekmektedir. Fakat padişahlık otoritesinden yeni çıkmış milletin demokratik düşünme, duyma ve davranabilme yolunda alması gereken epey mesafe vardır. Bu realite bir yana Atatürk'ün kafasındaki idari sistem kesin çizgileriyle bellidir. Ona göre;

> *"Türk milletinin tabiat ve şiarına en mutabık olan idare Cumhuriyet idaresidir."*[56]

[53] Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, C. II, s.111.
[54] Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, C. I, s. 298.
[55] Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, C. I, s.341.
[56] Karal, Enver Ziya. A.g.e., s. 41.

> *"Türkiye Cumhuriyeti demokrasi esasına dayanan bir devlettir. Demokrasi ise, temelde siyasal özdedir. Fikirseldir, bireyseldir, eşitlik severdir[57]".*

Demokrasinin gelenekleriyle bütünleşerek Cumhuriyet ancak; belirli bir ekonomik düzeyin, eğitim standardının, sosyo-kültürel kurumlaşmanın varlığını gerektirmektedir. İşte bu gereklerin hemen hepsinde katalizatör kurum eğitimdir.

Özel ifadeyle eğitim sistemimiz demokratik duyma, düşünme ve davranma egzersizlerinin yapıldığı, alışkanlık haline getirilip kemikleştirildiği ortamları sağlayacaktır. Topluma söz konusu alışkanlıklara sahip insanlar pompalayan bir mekanizma konumundadır.

III.VI. Uygulamalı (Pratik) Eğitim

Atatürk; günümüz modern eğitiminin önemli niteliklerinden biri olan pratik (uygulamalı, tatbiki, ameli) yoluyla eğitim ve öğretime büyük önem verir. O da farkındadır ki; uygulama yoluyla gerçekleşen öğrenme, öğrenmenin diğer türlerine göre daha sağlam, temelli ve uzun ömürlüdür. O bir konuşmasında;

> *"Bir yandan cahilliği yoketmeğe uğraşırken, bir yandan da ülke çocuklarına sosyal ve ekonomik hayatta, eğlemsel olarak etkin ve verimli kılabilmek için gerekli olan ilke ve bilgileri uygulamalı bir tarzda vermek, eğitim yöntemimizin esasını meydana getirmelidir...[58]"*

dedikten sonra bir şüpheyi ortadan kaldırmak için; "Orta öğretimde de eğitim yönteminin uygulamalı olması esasına uyulmak şarttır."[59] şeklinde ısrarını belirtmiştir. Bu konuda, bütün söylediklerini özetler bir şekilde

> *"Erkek ve kız çocuklarımızın aynı surette, bütün öğretim kademelerindeki öğretim ve eğitimlerinin uygulamalı olması önemlidir. Ülke evladı, her öğretim kademesinde, ekonomik hayatta işler, etkili ve başarılı olacak surette donatılmalıdır[60]"*

diyerek tereddüte mahal bırakmayacak biçimde kanaatini ortaya koymuştur.

[57] Afetinan, A. Mustafa Kemal Atatürk'ten Yazdıklarım, Ank., 1971, s.61.
[58] Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, C. I, s.230-31.
[59] Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, C.I, s.231.
[60] Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, C.II, s.173.

III.VII. Mesleki Eğitim

Atatürk'ün eğitim politikasının bundan önceki maddelerinin tamamlayıcı ve bütünleyici durumundaki bir diğer talebi de mesleki eğitimdir. O bir dizi eğitim politikası ile ilgili tekliflerde bulunduktan sonra;

> *"Uygar ve çağdaş bir toplumun, bilim ve kültür yolunda yalnız bu kadarla yetinmeyeceği şüphesizdir. Ulusumuzun yaratıcılığının geliştirilmesi ve bu sayede layık olduğu uygarlık düzeyine yükselmesi doğal olarak, yetenekli yüksek meslek sahiplerini yetiştirmekle mümkündür"*[61].

diyen Atatürk, kültür bakanlığının en acil olarak yapması gerekenleri sayarken de "... ülkenin büyük kalkınma savaşının ve yeni çatısının istediği teknik elemanları yetiştirmek..."[62]ten söz etmektedir. Bir başka konuşmasında "... mesleki öğretimin ilk ve orta derecesinden en yüksek derecesine kadar ülkemizde sağlanmasını"[63] istemiştir ki günümüzdeki uygulamanın aksine pedagojik olan da budur. Yani Atatürk'ün yaklaşık üç çeyrek asır evvel söyledikleri günümüz uygulamalarının ilerisinde bulunmaktadır.

Atatürk dünya görüşünde kadın-erkek arasında bir ayrım görülmemektedir. Hatta O, kadına daha fazla hürmet ederek onu onurlandırmaktadır. "Dünyada hiçbir milletin kadını "Ben Anadolu kadınından daha fazla çalıştım, milletimi halasa (kurtuluşa) ve zafere götürmekte Anadolu kadını kadar himmet gösterdim" diyemez"[64] diyerek Anadolu kadınına karşı takdir hislerini dile getirmektedir. Ona göre

> *"Kat'iyen bilmeliyiz ki, iki parça halinde yaşayan milletler zayıftır, marizdir"*
>
> *"Daha selametle, daha dürüst olarak yürüyeceğimiz yol vardır. Büyük Türk kadınını mesaimizde müşterek kılmak, hayatımızı onunla birlikte yürütmek, Türk kadınını ilmi, ahlaki, içtimai, iktisadi hayatta erkek şeriki, refiki, muavin*

[61] Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, C.I, s.230-31.
[62] Cevizoğlu, Hüseyin. A.g.e., s. 95.
[63] Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, C.I, s.359.
[64] Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, C.II, s.148.
[65] Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, C.II, s.151.

> *"Bir içtimai topluluk, bir millet erkek ve kadın denilen iki cins insandan mürekkeptir. Kabil midir ki, bir kitlenin bir parçasını terakki (geliştirmek, ilerlemek, eğitip yükseltmek) ettirelim, diğerine müsamaha edelim de, kitlenin bütünü ilerlemiş olsun? Mümkün müdür ki, bir camianın (topluluğun) yarısı topraklara zincirlerle bağlı kaldıkça, diğer kısmı semalara yükselebilsin?"*[66]

Oysa "Türk kadını dünyanın en münevver, en faziletli ve en ağır kadını olmalıdır."[67] Bu amaç bu iki insan tipini birbirine öcü gibi göstererek nasıl gerçekleşebilir? Biz yukarıdaki ifadelerden karma eğitim ilkesi taraftarı olduğu fikrini çıkarmaktayız. Kurtuluş savaşını beraber gerçekleştiren bu iki insan eğitim savaşını da omuz omuza vermelidirler.

III.IX. Halk Eğitimi

Atatürk eğitim politikasının çok önemli bulduğumuz isteklerinden bir diğeri halk eğitimidir. Atatürk devrimlerinin muhatabı halktır. Halk ne kadar şuurlandırılırsa Cumhuriyet o denli sağlam olabilir. Yeni rejimin garantisi ve sigortası halktır. O münasebetle halk topyekün bir eğitimden geçirilerek aydınlatılmalıdır. "Atatürk halka inmek yerine halkın yükseltilmesi taraftarıdır"[68].

Halkın niçin eğitilmesi gerektiğini bir çığlık halinde şöyle dile getirir;

> *"Bir takım şeyhlerin, dedelerin seyidlerin, çelebilerin, babaların dervişlerin arkasından sürüklenen ve falcılara, büyücülere, üfürükçülere, nushacılara, talih ve hayatlarını emniyet eden insanlardan mürekkep bir kütleye medeni bir millet nazarıyla bakılabilir mi? Milletimizin hakiki mahiyetini, yanlış manada gösterebilen ve asırlarca göstermiş olan bu gibi anasır ve müessesat, yeni Türkiye devletinde, Türk Cumhuriyetinde idame edilmeli miydi?"*[69]

Atatürk'ün halk eğitimi anlayışının temelli bir tarafını köylünün eğitimi ve aydınlatılması teşkil eder. Hatta özet bir eğitim programı da sunan Ata, şu tespitlerde bulunur:

[66] Atatük'ün Söylev ve Demeçleri, C. II, s. 219.
[67] Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, C. II, s. 234.
[68] Karal, Enver Ziya. A.g.e., s.44.
[69] Karal, Enver Ziya. A.g.e., s.73.

"Bu memleketin sahibi ve heyet-i içtimaiyemizin unsuru esasisi köylüdür. İşte bu köylüdür ki, bugüne kadar nur-u maariften mahsum bırakılmıştır. Binaenaleyh; bizim takip edeceğimiz maarif sisteminin temeli, evvela mevcut cehli izale etmektir. Teferruata girmekten içtinaben bu fikrimi birkaç kelime ile tavzih için diyebilirim ki alelıtlak umum köylüye okumak, yazmak ve vatanını, milletini, dinini, dünyasını tanıtacak kadar, coğrafi, tarihi, dini ve ahlaki malumat vermek ve amal-i erbaayı (dört işlem) öğretmek maarif programımızın ilk hedefidir"[70].

Atatürk dönemi halk eğitimi çalışmaları dünya halk eğitimi literatürüne girmiş olup, kaydadeğer muvaffakiyetler elde edilmiştir[71]." Halkevleri hareketi ve gerçeği günümüzde dahi hayret uyandıracak bir halk eğitim hareketi sayılmalıdır[72].

III.X. Düzenli-Disiplinli Eğitim

Atatürk eğitim sisteminin geleneksel üç kademesi vardır. Bunlar İlk-Orta-Yüksek öğretim kademesi veya kurumlarıdır. O, bunların yer, önem ve fonksiyonlarını şöyle özetler;

"Bu ilk ve son iki öğretim kademesi arasında, orta öğretimin de gerekliliği doğaldır. Orta öğretimin amacı, ülkenin muhtaç olduğu çeşitli hizmet ve sanat adamlarını yetiştirmek ve yüksek öğretime aday hazırlamaktır[73] üniversite ise Türk milletinin medeni ve müreffeh bir millet olma yolundaki fikir ve hareketi beraber yürütüp, bu ideali ateşleme ve bu ateşi canlı tutma vazifesiyle görevlidir[74]. Her üniversite kendi kültür bölgesini tenvir ve mamur edecek, ülke ışık ve aydınlanmasının merkezleri olacaklardır.

Atatürk'ün her seviyedeki eğitim ve öğretim kademesinde gerçekleşen eğitsel faaliyetlerle ilgili olarak bir talebi daha vardır. O da başarının ilk şartı gördüğü disiplindir. Ona göre;

> *"Hayatın her çalışma safhasında olduğu gibi, özellikle öğretim hayatında disiplin, başarının esasıdır. Müdürler ve öğretim heyetleri disiplini*

[70] Atatürk'ün Milli Eğitim ile İlgili Söylev ve Demeçleri, C.I, s.223.

[71] Akyüz, Yahya. "Atatürk'ün Türk Eğitim Tarihindeki Yeri", Atatürk ve Eğitim, Güler, Ali. Akgül, Suat. Kara Harp Okulu. Basımevi Ank., 1999, s. 29-52. TÜBİTAK. Atatürk İlkeleri Işığında Türk Eğitim Sistemi Bilimsel Toplantısı, Tübitak Yayınları, Ank., 1983, s.128-131.Afetinan, A. Mehmet Rauf, Atatürk'ün Evrenselliği, Önder Kişiliği, Eğitimci Kişiliği ve Amaçları, TİSA Matbaası, Ank., 1983, s. 227-248. Oğuzkan, Turhan. "Halk Eğitimcisi Atatürk", Atatürk İlkeleri Işığında Türk Eğitim Sistemi Bilimsel Toplantısı, TÜBİTAK Yayınları, No: 567, Ank. 1983, s.99-110, Aytaç, Kemal. "Atatürk'ün Eğitim Görüşü", Atatürk İlkeleri Işığında Türk Eğitim sistemi Bilimsel Toplantısı, TÜBİTAK Yayınları, No: 567, Ank. 1983, s.11-21.

[72] Bkz. İnan, M. Rauf. Atatürk'n Evrenselliği, Onder Kişiliği, Eğitimci Kişiliği ve Amaçları, TİSA Matb., Ank., 1983, s.227-248.

[73] Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, C. I, s.230-231.

[74] Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, C.I, s.386.

sağlamaya ve talebe disipline uymaya mecburdurlar."

III.XI. Öğretmen Merkezli, Öğrenciye Saygılı Eğitim

Atatürk'ün fikir sisteminde muallim kavramının yeri başka unsurlarla doldurulamayacak kadar önemlidir. Yolunda bütün bir ömrünü harcadığı Cumhuriyeti Türk gençliğine, Türk gençliğinin yetiştirilmesini de öğretmenlere veren Atatürk, dolayısıyla Cumhuriyetin gizli bekçisi olarak öğretmeni göstermiş olmaktadır.

"Muallimler,

Yeni nesli; Cumhuriyetin fedakar muallim ve mürebbileri sizler yetiştireceksiniz, yeni nesil sizin eseriniz olacaktır... Cumhuriyet; fikren, ilmen, fennen, bedenen kuvvetli ve yüksek seciyeli muhafızlar ister. Yeni nesli bu evsaf ve kabiliyette yetiştirmek sizin elinizdedir."[75]

diyerek ağır bir misyon yüklediği öğretmen ve öğretmenlik mesleğine çok özel bir yer ayırır.

"Okullarda, öğretim görevinin, güvenilir ellere bırakılmasını, ülke çocuklarının, o görevi, kendilerine hem bir meslek, hem bir ülkü kabul edecek erdemli ve saygıdeğer öğretmenler tarafından yetiştirilmesini sağlamak için, öğretmenlik, öteki serbest ve yüksek meslekler gibi, giderek yükseltilmeğe ve herhalde refah içinde yaşamağa uygun bir meslek haline konulmalıdır.

Dünyanın her yanında öğretmenler, insan topluluğunun en fedakar ve saygıdeğer unsurlarıdır[76].

"Ulusları kurtaranlar, yalnız ve ancak öğretmenlerdir.Muallimden, mürebbiden mahrum bir millet henüz millet namını almak istidadı kesbetmemiştir".[77]

Bu ifadelerden; realist bir yaklaşımlar yeni neslin niçin ve nasıl yetiştirilmesi gerektiği, ona hangi niteliklerin kazandırılması gerektiğini, ileri görüş, geniş ufku ve

[75] Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, C. II, s.174.
[76] Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, C.I, s.299.
[77] Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, C. II, s.235.

demokratik tutumuyla öğretmen belirleyecek fakat asla öğrenciyi ve onun tabii niteliklerini yok saymayacaktır. Bu yollu fikrini Atatürk "Talebe her ne yaşta olursa olsun, onlara geleceğin büyükleri nazarıyla bakmalı ve öyle muamele edilmelidir"[78] şeklinde dile getirmiştir. Onda, çocuk şekil verilebilen bir meta değildir. "Fikri hür, vicdanı hür, irfanı hür" bir insan olarak yetiştirilmesi esas olan şahsiyet sahibi iradeye malik bir varlıktır. Hele hele belirli ideolojilerin kalıpları içerisinde davranmaya programlanmış bir organizma asla değildir.

SONUÇ

Türk Dünyasını aydınlatmaya yönelik olarak kaleme alınan bu çalışmanın neticesinde görüldü ki; Atatürk bir devlet ve düşünce adamı olarak; eğitimin önemini bilen ve "sosyal değişme"nin temelde zihniyetlerdeki değişme ile mümkün olabileceği gerçeğini gören bir liderdir.

Akılcı ve milliyetçi bir dünya görüşüne sahip olup, bilimi rehber bilmiştir. Geliştirdiği "Milli Kalkınma İdeolojisi" veya "Memleket davalarının ideolojisi"de diyebileceğimiz fikrin amacını medeniyet, failini millet, metodunu bilim olarak tespit etmiştir.

Bu süreçte eğitim, bir dinamo görevini görmekte, hedef yolunda; medeniyet fikrinin diri tutulmasını, bu fikir ve harekete daha çok insanın katılımını sağlamaktadır.

Atatürk eğitim düşüncesinde birden çok etkenin var olduğunu görüyoruz. Ayrıca pluralist bir değişgenler tablosu ile birlikte bir ideolojik yaklaşımdan çok bir bilimsel tahlil ile karşılaşıyoruz. Yeni nesillerin "fikri hür, vicdanı hür, irfanı hür" insanlar olarak yetiştirilmelerini isteyişi onun katı bir doktrinciliğe düşmesini önlemiştir.

Atatürk'ün gözünde Türk milleti eğitmen bir millettir. Yani Türk milleti dünyaya mürebbilik etmiştir. O, bu konuda; "Bütün insanlığa ziraati, san'ati ilk öğreten Türk milleti idi. Türk milletinin dünyaya mürebbilik etmiş olduğuna artık hakiki alimlerin şüphesi kalmamıştır"[79] demiştir.

Atatürk; baştan başa bir dava, bir iddiadır. Türk'ün bir haykırışı ve bütün bir dünya insanlığına atılmış bir çığlığıdır. Atatürk, benzerleri arasında yaprakta, dalda, ağaçta kaybolmayıp, orman canlılar ailesinin tamamını görebilmeyi başarmış bir liderdir. Türk milleti onunla ne kadar öğünse azdır. Nitekim Dünya'da Atatürk bir tanedir. Üzerinde tek kuruş dünya malı olmaksızın bu alemden göçen ve vasiyetinde "Bu söylediklerim hakikat olduğu gün, senden ve medeni beşeriyetten dileğim şudur: "Beni hatırlayınız"[80] diyecek kadar mütevazi bir vasiyette bulunan başka insan

[78] Karal Enver Ziya. Atatürk'ten Düşünceler, M.E. Basımevi, İst., 1981, s.83.
[79] Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, C. II, s. 264.
[80] 10 Aralık 1930 Ulus Gazetesi.

örneği yoktur. O, medeniyet yolundaki Türk milleti için fikir ve hissiyatını bir cümle ile şöyle özetlemektedir: "Yüksel Türk! Senin için yüksekliğin hududu yoktur. İşte parola budur."[81]

Fakat ne yazık ki Dünya Atatürk'ü gereği gibi tanımamaktadır. Lakin daha da kahredici olan içimizde de tanıyamamış olanların hala var olmasıdır.

KAYNAKLAR

1. Akyüz, Yahya. "Atatürk'ün Türk Eğitim Tarihindeki Yeri", Atatürk ve Eğitim. Güler, Ali. Akgül Suat. Kara Harp Okulu Basımevi, Ankara-1999.
2. Atatürk, Nutuk. C. I. II. III. Türk Devrim Tarihi Enstitüsü, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul-1973.
3. Atatürk'ün Fikir ve Düşünceleri, Ayın Tarihi, S. 19.
4. Atatürk'Ün Söylev ve Demeçleri. Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Yayınları I, Türk Tarih Kurumu Basımevi, C. II, Ankara-1952.
5. Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Yayınları I, Maarif Matbaası, İstanbul-1945.
6. Aytaç, Kemal. Gazi M. Kemal Atatürk Eğitim Politikası Üzerine Konuşmalar, Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Yayınları No: 4, Ankara-1984.
7. Aytaç, Kemal. Avrupa Eğitim Tarihi, Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Yayınları-225, Ankara-1972.
8. Aytaç, Kemal. "Atatürk'ün Eğitim Görüşü", Atatürk İlkeleri Işığında Türk Eğitim Sistemi Bilimsel Toplantısı, TÜBİTAK Yayınları, No: 567, Ank. 1983, s.11-21.
9. Akyüz, Yahya. Türk Eğitim Tarihi, Kültür Koleji Yayınları, İstanbul-1993.
10. Bozkurt, Mahmut Esat. Adliye Vekili Mahmut Esat Bozkurt'tan Hatıralar, Yakınlarından Hatıralar, Sel Yayınları, İst. 1955.
11. Akyüz, Yahya. Atatürk'ün Eğitim Düşüncesinin Kökenleri, Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, C. VIII, Mart 1992, S.23, s. 233-239.
12. Cevizoğlu, Hüseyin. Atatürkçü Düşünce ve Sonuçları, Kara Kuvvetleri Güçlendirme Vakfı Yayını No: 1, Ankara-1992.

[81] Karal, Enver Ziya. A.g.e., s. 152.

13. Ergin, Muharrem. Orhun Abideleri, Boğaziçi Yayınları, İstanbul-1991.

14. Ergün, Mustafa. Atatürk Devri Türk Eğitimi Ankara Üniversitesi, DTCF. Yayınları-325, Ankara-1992.

15. Güler, Ali. Akgül, Suat. Atatürk ve Eğitim, Harp Okulu Basımevi, Ank., 1999.

16. Afetinan, A. Atatürk'ten Yazdıklarım, Ankara-1971.

17. Afetinan, A. Atatürk'ten Hatıralar, T.T.K. Basımevi, Ank., 1950.

18. İnan, M. Rauf. Atatürk'ün Evrenselliği, Önder Kişiliği, Eğitimci Kişiliği ve Amaçları, TİSA Matbaası, Ankara-1983.

19. Kafesoğlu, İbrahim. Türk Milli Kültürü, Boğaziçi Yayınları, İstanbul-1983.

20. Karal, Enver Ziya. Atatürk'ten Düşünceler, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul-1981.

21. Kılıç, Ali. Atatürk'ün Hususiyetleri-İst., 1955.

22. Kocatürk, Uthan. Atatürk'ün Fikir ve Düşünceleri. A.K.D.T.Y.K. Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara-1999.

23. Koçer, H. Ali. Türkiye'de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi, Uzman Yayınları, Ankara-1987.

24. Oğuzkan, Turhan. "Halkın Eğitimcisi Atatürk", Atatürk'ün Atatürk İlkeleri Işığında Türkiye Eğitim sistemi Bilimsel Toplantısı, TÜBİTAK Yayınları, No: 567, Ankara, 1983, s. 99-110.

25. Platon. Devlet, Çev. Sabahattin Eyüboğlu, M. Ali Cimcoz, Remzi Kitabevi, İst., 1975.

26. Sönmez, Selami. Eski Türk Eğitimi, Atatürk Üniversitesi Yayınları, 915, Erzurum-2000.

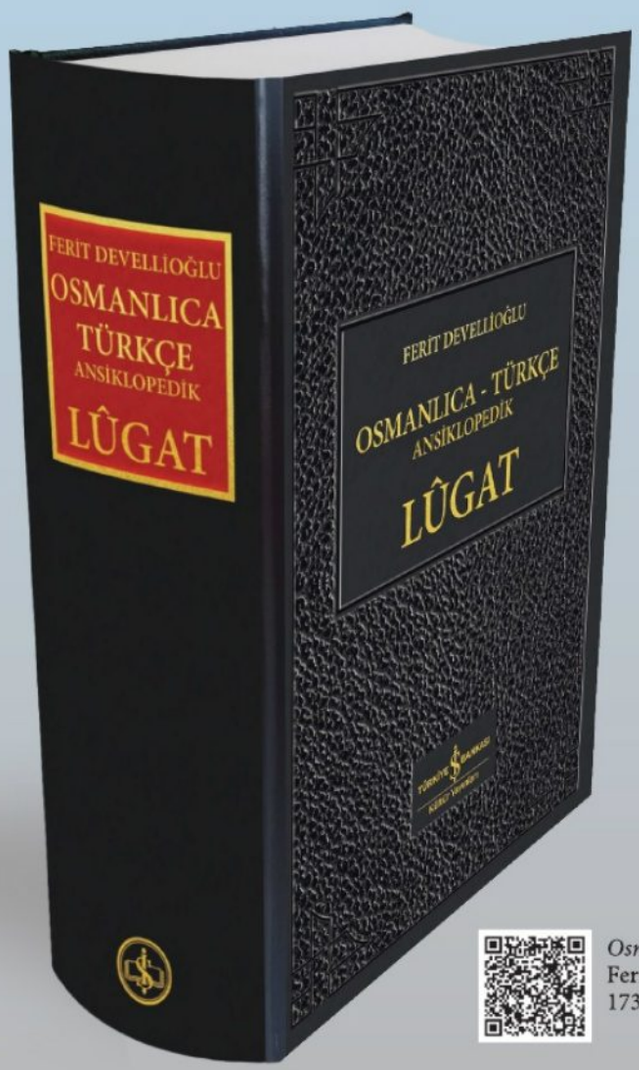
27. Tercüman-Hakikat Gazetesi 4 Aralık-1923.

28. Tubitak. Atatürk İlkeleri Işığında Türk Eğitim Sistemi Bilimsel Toplantısı, Tübitak Yayınları, Ankara-1983.

Ferit Devellioğlu'nun nesiller yetiştiren *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*'ı Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları'nda

Ferit Devellioğlu'nun *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*'ı, ilk baskısının yapıldığı 1962 yılından beri öğrencilerin, araştırmacıların ve akademi dünyasının vazgeçilmez kaynaklarından biri ve adeta nesiller yetiştiren bir okul olmuştur.

Cumhuriyet döneminde hazırlanmış en kapsamlı ve başarılı sözlüklerden biri olarak kabul edilen *Lûgat*, dilimizde kullanılmış ve hâlâ kullanılan Arapça ve Farsça kökenli kelimelerin yazılışlarını, okunuşlarını ve anlamlarını içeren en güvenilir kaynaklardan biridir. Sözvarlığı, tamlama ve örnekleriyle zengin içeriğe sahip *Lûgat*, renkli basım ve Arap harfli diziniyle de kullanım kolaylığı sağlamaktadır.

Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat
Ferit Devellioğlu
1736 sayfa

Kurucusu olduğumuz İş Bankası Kültür Yayınları yeni kitaplarla büyümeye devam ediyor.

TÜRKİYE İŞ BANKASI
Türkiye'nin Bankası

iskultur.com.tr facebook.com/iskultur twitter.com/iskultur instagram.com/isbankasikulturyayinlari